

**Міністерство освіти і науки України**  
**Тернопільський національний педагогічний університет**  
**імені Володимира Гнатюка**

Історичний факультет  
Кафедра історії України, археології  
та спеціальних галузей історичних наук

**Кваліфікаційна робота**  
**ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСИ:**  
**ФОРМИ, НАПРЯМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ**

**Спеціальність 014 Середня освіта**  
**Освітня програма «Історія та громадянська освіта»**

Здобувача другого (магістерського)  
рівня вищої освіти  
Базалійського Олександра Івановича

**НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:**  
доктор історичних наук, професор  
Кліш Андрій Богданович

**РЕЦЕЗЕНТ:**  
Кандидат історичних наук, доцент  
Прийдун Степан Васильович

## ЗМІСТ

<b>ВСТУП.....</b>	<b>4</b>
<b>РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ</b>	<b>8</b>
1.1. Стан наукової розробки проблеми.....	
1.2. Характеристика основних писемних джерел.....	16
<b>Висновки до розділу 1.....</b>	<b>25</b>
<b>РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ</b>	<b>27</b>
<b>ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....</b>	<b>27</b>
2.1. Вплив природно-географічних умов на розвиток торгівлі.....	27
2.2. Основні галузі господарства, що забезпечували експортні товари.....	30
2.3. Організація торговельного процесу: княжі грамоти, мито, роль купців....	33
2.4. Вплив зовнішньої торгівлі на внутрішню економіку.....	36
<b>Висновки до розділу 2.....</b>	<b>41</b>
<b>РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ФОРМИ</b>	<b>43</b>
<b>ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....</b>	<b>43</b>
3.1. Торговельні зв'язки з Візантійською імперією.....	43
3.2. Відносини із Західною Європою (Польща, Чехія, Угорщина, Священна Римська імперія).....	52
3.3. Торгові контакти зі Сходом (Хозарський каганат, Булгарія, арабський світ).....	60
3.4. Торговельні шляхи та їхня роль у міжнародній економіці	70
<b>Висновки до розділу 3.....</b>	<b>78</b>
<b>РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН НА</b>	<b>79</b>
<b>РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....</b>	<b>79</b>
4.1. Економічні наслідки міжнародної торгівлі .....	79
4.2. Політичний аспект зовнішньоекономічних зв'язків.....	83
4.3. Культурні та соціальні наслідки міжнародних контактів.....	90
<b>Висновки до розділу 4.....</b>	<b>97</b>

	3
<b>ВИСНОВКИ .....</b>	<b>99</b>
<b>СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....</b>	<b>102</b>

## ВСТУП

**Актуальність теми дослідження.** Зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі є важливою складовою її соціально-економічного, політичного та культурного розвитку. У добу середньовіччя Русь не була ізольованою державою — навпаки, вона активно взаємодіяла з сусідніми та віддаленими країнами, утверджуючи себе як вагомий суб'єкт міжнародної торгівлі. Торговельні зв'язки з Візантією, Скандинавією, мусульманським Сходом, Західною Європою не лише забезпечували приплив необхідних ресурсів і предметів розкоші, а й сприяли внутрішній стабільності держави, розвитку міст, ремесел, правової системи та міжнародного авторитету.

Актуальність теми обумовлена потребою комплексного вивчення форм, напрямів та особливостей зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі. Торгівля не була лише обміном товарів — вона мала політичне й стратегічне значення. Через торговельні договори, митну політику, участь князів у регулюванні торгівлі Русь не тільки зміцнювала свою економіку, а й утверджувала свої позиції на міжнародній арені. Угода князя Олега з Візантією 907 року, договори Ігоря, Святослава, Ярослава Мудрого — це приклади зовнішньоекономічної діяльності, яка поєднувала економічні й дипломатичні інтереси.

Значну роль у цьому процесі відіграло вигідне географічне розташування Київської Русі. Основні торговельні маршрути — «шлях із варяг у греки», Волзький шлях, зв'язки з Центральною Європою — забезпечували постійний рух товарів, людей, ідей. Київська Русь виступала посередником між Північчю та Півднем, Сходом і Заходом, що формувало її особливе місце у міжнародній системі тогочасного світу.

На сучасному етапі зростає інтерес до тем, які дозволяють краще зрозуміти економічні основи української державності. Вивчення зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі відкриває можливість простежити витоки економічної дипломатії, логістики, законодавчого

регулювання торгівлі. Ця тема також важлива для розуміння того, як зовнішні зв'язки впливали на внутрішню політику, соціальну структуру та культурні трансформації.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених економіці Київської Русі, питання форм і механізмів зовнішньоекономічної діяльності досі залишаються недостатньо систематизованими. Багато аспектів — зокрема роль окремих торговельних центрів, вплив торгівлі на право та державне управління, специфіка взаємодії з різними регіонами — потребують подальшого аналізу. Дослідження зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі як комплексного явища — з урахуванням її форм, напрямів і особливостей — є своєчасним, важливим для розвитку історичної науки й актуальним у контексті осмислення економічної спадщини української державності.

**Об'єктом дослідження** є зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі як складова її державного, економічного та міжнародного розвитку у IX–XIII століттях.

**Предметом дослідження** виступають форми, напрями та особливості реалізації зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі, а також її вплив на внутрішні процеси в державі.

**Метою дослідження** є комплексний аналіз зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі з акцентом на визначення основних форм цієї діяльності, напрямів зовнішньоекономічних зв'язків та специфіки їх функціонування в політичному, економічному і культурному контексті.

Для досягнення поставленої мети передбачено реалізацію таких **завдань дослідження**:

1. Проаналізувати стан наукової розробки проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографії, а також охарактеризувати основні джерела, що висвітлюють зовнішньоекономічну діяльність Київської Русі.

2. Визначити вплив природно-географічних чинників на становлення зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі.

3. Дослідити основні галузі господарства, що забезпечували експортні товари, та їхню роль у формуванні зовнішньоекономічної політики держави.

4. Охарактеризувати механізми організації торговельного процесу, зокрема участь державної влади, систему мит, княжі грамоти та роль купецтва.

5. З'ясувати, як зовнішньоекономічна діяльність впливала на розвиток внутрішньої економіки Київської Русі.

6. Проаналізувати зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі з основними регіонами: Візантією, країнами Західної Європи, мусульманським Сходом і Хозарським каганатом.

7. Дослідити структуру, функціонування та значення основних торговельних шляхів, зокрема «шляху із варяг у греки» та Волзького шляху.

8. Визначити економічні, політичні, культурні та соціальні наслідки зовнішньоекономічних контактів Київської Русі.

#### **Методи дослідження:**

- Історико-логічний метод — для встановлення послідовності розвитку зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі та виявлення причинно-наслідкових зв'язків.

- Порівняльно-історичний метод — для зіставлення форм і напрямів зовнішньоекономічних зв'язків із різними державами та народами.

- Системний підхід — для комплексного аналізу зовнішньоекономічної діяльності як складного багатofакторного явища.

- Джерелознавчий метод — для критичного аналізу літописів, договорів, археологічних і нумізматичних матеріалів.

- Ретроспективний метод — для відтворення динаміки змін у зовнішньоекономічних зв'язках Київської Русі впродовж різних історичних періодів.

- Типологічний метод — для класифікації форм зовнішньоекономічної діяльності.

**Наукова новизна дослідження** полягає у комплексному висвітленні зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі з акцентом на її конкретні

форми, напрями та специфіку функціонування в умовах середньовічної міжнародної системи. У роботі проаналізовано не лише торговельні зв'язки, але й механізми їхньої організації, правове забезпечення, участь державної влади, роль природно-географічних умов і господарської бази. Новизна також полягає в систематизації зовнішньоекономічних зв'язків за напрямками — візантійським, західноєвропейським, східним — та у спробі узагальнити їхній вплив на внутрішній розвиток Київської Русі. У дослідженні залучено джерельну базу різного типу: літописи, договори, археологічні та нумізматичні матеріали, що дозволяє обґрунтувати висновки на міждисциплінарному рівні.

**Практичне значення отриманих результатів** полягає у можливості використання основних положень і висновків дослідження в науковій, освітній та публіцистичній діяльності. Матеріали роботи можуть бути застосовані під час підготовки лекцій і семінарів із курсів історії України, історії міжнародних відносин, історії економіки. Вони також можуть слугувати базою для подальших досліджень економічної історії Київської Русі, зовнішньої політики середньовічних держав, а також для популяризації історичних знань у широкому суспільному середовищі.

**Структура роботи:** відповідно до поставленої мети та завдань дослідження, магістерська робота складається зі вступу, плану, 4 розділів, 13 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури – 86 позицій. Загальний обсяг роботи становить 108 сторінок.

**Апробація:** Результати досліджуваної теми були апробовані на II Всеукраїнській студентсько науково-практичній конференції з міжнародною участю із темою «Зовнішньоекономічна діяльність київської русі: форми, напрями та особливості» й опубліковані у збірнику «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених : збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю (10 квітня 2025). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025» [87].

## РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

### 1.1. Стан наукової розробки проблеми

Історіографія питання зовнішньоекономічних взаємин Київської Русі охоплює значний період наукових досліджень, що проводилися як в радянський час, так і в сучасний період. У радянській історіографії ця проблема розглядалася крізь призму марксистсько-ленінської теорії, яка акцентувала увагу на економічних чинниках розвитку суспільства та класовій боротьбі. Вчені того періоду розглядали зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі насамперед як частину загального історичного процесу становлення та розвитку феодальної держави.

У історіографії питання економічної діяльності Київської Русі вивчалось в рамках матеріалістичної концепції історичного розвитку, яка акцентувала увагу на класовій боротьбі, зміні формацій та економічних чинниках еволюції суспільства. Важливим внеском у вивчення зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі стала праця радянського історика Бориса Дмитровича Грекова «Київська Русь» [1]. У своїй роботі він досліджував економічну структуру держави, зокрема роль торгівлі у формуванні її економічного потенціалу. Греков підкреслював, що Київська Русь була активним учасником міжнародних торговельних процесів, а основним її партнером залишалася Візантія. Торговельні договори, які укладали київські князі з Візантійською імперією, розглядалися як ключовий механізм, що сприяв зростанню економічного впливу Київської Русі. Греков також аналізував роль торговельних шляхів, зокрема «шляху із варяг у греки», який сприяв активному економічному обміну між Руссю, Скандинавією, Центральною Європою та Близьким Сходом [1].

В історіографії також приділялась увагу питанням соціально-економічного розвитку Київської Русі в контексті її зовнішніх контактів. Наприклад, у виданні «Історія України в документах і матеріалах» [2] узагальнено матеріали про торговельні відносини Київської Русі з сусідніми державами, а також про вплив зовнішньої торгівлі на соціально-економічний розвиток руських земель. Однак радянська історична наука значною мірою зосереджувалася на колективному виробництві та державному контролі за економічними процесами, що впливало на інтерпретацію розвитку зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі. Підхід, який переважав у радянських дослідженнях, часто применшував роль приватного підприємництва та купецтва, натомість висвітлюючи активну регуляторну політику князівської влади.

Значний поступ у вивченні цієї проблеми спостерігається у сучасних українських історичних дослідженнях, які розширили спектр аналізу, звертаючи увагу не лише на економічні аспекти, а й на політичні, дипломатичні та культурні чинники зовнішньоекономічних взаємин Київської Русі. Одним із ключових сучасних українських дослідників є П. Толочко, який у своїй праці «Київська Русь» розглядав зовнішню економічну діяльність держави у зв'язку з міжнародними політичними процесами. Він підкреслював, що Київська Русь активно використовувала економічну дипломатію, а її князі прагнули забезпечити стабільні торговельні зв'язки через укладання політичних союзів та династичних шлюбів [3].

Значний внесок у вивчення міжнародної торгівлі Київської Русі зробив Н. Горін, який у своїх працях «Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.)» та «Історіографія зовнішньоекономічних зв'язків України» [4,5] детально проаналізував розвиток торговельних мереж Київської держави. Він акцентував увагу на функціонуванні «шляху із варяг у греки», а також на економічних контактах Київської Русі з арабським світом та Західною Європою. Особливо важливими у його дослідженнях є питання про купецькі корпорації Київської Русі, що

функціонували у великих містах і брали активну участь у міжнародній торгівлі.

Окрему увагу зовнішньоекономічним зв'язкам Київської Русі приділяв В. Гордополов, який у своїй роботі «Передумови розвитку зовнішньоекономічної діяльності економічних агентів в Україні» [6] аналізував політичні та економічні передумови міжнародної торгівлі Київської Русі. Він розглядав економічні взаємини держави в ширшому європейському контексті, підкреслюючи, що Київська Русь була не лише транзитним пунктом, а й активним учасником міжнародної торгівлі.

Важливим сучасним українським дослідником є С. Плохій, який у книзі «Брама Європи» [7] аналізував зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі у контексті її політичних стратегій. Плохій розглядав Київську Русь як державу, що була важливим торговим та дипломатичним мостом між Західною Європою та Азією. Він підкреслював роль міжнародних договорів, династичних шлюбів та військових союзів у формуванні сприятливих умов для економічного розвитку держави.

Серед зарубіжних досліджень значну увагу питанням міжнародної торгівлі Київської Русі приділяв Дж. Мартін у праці «The First East Slavic State» [8]. Він аналізував Київську Русь у контексті східноєвропейської економічної системи, підкреслюючи її роль як посередника у торгівлі між Скандинавією, Візантією, мусульманськими країнами та Західною Європою. Мартін зосереджувався на вивченні економічної інфраструктури Київської держави, зокрема на розбудові торгівельних шляхів, організації митної системи та ролі князівської адміністрації у контролі за зовнішньоторговельними потоками.

Сучасна історіографія питання зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі значно розширилася завдяки новітнім дослідженням, що ґрунтуються не лише на письмових джерелах, а й на археологічних знахідках та міждисциплінарному підході. Вчені дедалі більше звертають увагу на політичні, соціальні та культурні чинники, що впливали на розвиток

зовнішньої торгівлі Київської держави. Сучасні дослідження також враховують інтеграцію Київської Русі у загальноєвропейські та світові економічні процеси, що дозволяє більш комплексно оцінити її місце у середньовічній міжнародній економіці [9].

Основні аспекти зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі охоплюють широкий спектр питань, серед яких ключову роль відіграють торговельні шляхи, міжнародна торгівля, політичні та економічні фактори розвитку зовнішньої торгівлі, а також дипломатія та торговельні угоди [10]. Київська Русь була однією з найважливіших середньовічних держав Східної Європи, яка активно взаємодіяла з Візантією, Скандинавією, Західною Європою, Кавказом, Волзькою Булгарією та Хозарським каганатом. Її зовнішньоекономічна діяльність базувалася на розвиненій торговельній інфраструктурі, що сприяла активному розвитку ремесел, міст та міжнародної дипломатії [11].

Одним із найважливіших факторів зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі були торговельні шляхи, що забезпечували функціонування міжнародної торгівлі. Дослідник Н. Горін у своїй праці «Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.)» [4] зазначає, що Київська Русь відіграла роль важливого посередника у торгівлі між Північчю та Півднем Європи, пов'язуючи Скандинавію та Візантію. Особливе значення мав знаменитий «шлях із варяг у греки», що проходив через Дніпро і поєднував Балтійське та Чорне моря. Цей торговельний маршрут не лише забезпечував Київський князь домінування у міжнародній торгівлі, але й сприяв економічному розвитку міст, таких як Київ, Чернігів, Полоцьк та Новгород.

Окрім цього, важливу роль відігравали й інші торговельні маршрути. Як зазначає П. Толочко у праці «Київська Русь» [3], одним із стратегічних шляхів був Волзький торговельний маршрут, який пов'язував Київську Русь з Волзькою Булгарією, Хозарським каганатом, державами Сходу та Арабським халіфатом. Він забезпечував надходження до Русі східних товарів, зокрема

прянощів, шовку, зброї, прикрас та кераміки. Ще одним важливим торговельним шляхом був так званий «соляний шлях», який пов'язував Київську Русь з Карпатським регіоном та постачав державі сіль, один із найважливіших товарів у середньовічній торгівлі.

Щодо товарної структури торгівлі, то Київська Русь експортувала хутра, мед, віск, льон, зброю та рабів, що користувалися великим попитом у Візантії та мусульманських країнах. Як підкреслює В. Гордополов у праці «Передумови розвитку зовнішньоекономічної діяльності економічних агентів в Україні» [6], раби були одним із ключових товарів у міжнародній торгівлі Київської Русі, особливо в контексті відносин із Візантією та Близьким Сходом. Натомість імпорт зосереджувався на предметах розкоші, таких як коштовності, дорогі тканини, прикраси, скляні вироби, виноградне вино, а також візантійські та арабські монети.

Політичні та економічні фактори відігравали ключову роль у розвитку зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі. Як зазначає О. Камінська у статті «Основні напрями зовнішньої політики Київської Русі за часів правління Ярослава Мудрого» [12], міжнародні економічні зв'язки значною мірою залежали від політичної стабільності держави та дипломатичної активності князів. Київські правителі прагнули укласти вигідні торговельні угоди з Візантією, Священною Римською імперією, Польщею, Угорщиною та Скандинавією, що дозволяло зміцнювати економічні позиції Русі. Особливо показовою є діяльність Ярослава Мудрого, який уклав низку важливих міжнародних договорів і через династичні шлюби встановив міцні політичні зв'язки з Європою.

Роль князів у регулюванні зовнішньої торгівлі також досліджував М. Панов у праці «Нова книга про великого князя і законодавця Київської Русі» [13], де він аналізує вплив правителів на економічну політику держави. Київські князі активно використовували мита та митну політику для регулювання торговельних потоків, що дозволяло наповнювати державну скарбницю та підтримувати військову могутність держави. Митна політика

Київської Русі була важливим механізмом державного контролю за торгівлею, і, як підкреслює О. Люба у своїй роботі «Еволюція і суть зовнішньоекономічної діяльності як основи соціально-економічного розвитку держави» [14], вона сприяла стабільному зростанню економіки Київської держави.

Дипломатія також була невіддільною частиною зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі. Торговельні угоди, укладені київськими князями, не лише регулювали взаємну торгівлю, а й створювали сприятливі умови для політичної співпраці з іншими державами. Як зазначав Михайло Грушевський [60], одним із найважливіших документів, що регулювали зовнішню торгівлю Київської Русі, були угоди з Візантією, укладені князями Олегом у 907 році, Ігорем у 944 році та Святославом у 971 році. Ці договори передбачали встановлення митних пільг для руських купців, визначали правила торгівлі у Константинополі та закріплювали військово-торговельний союз між Київською Руссю та Візантією.

Як зазначає С. Прийдун у праці «Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України» [15], Київська Русь активно взаємодіяла із західноєвропейськими державами, використовуючи як торговельні, так і дипломатичні інструменти. Династичні шлюби київських князів, такі як одруження доньки Ярослава Мудрого Анни з французьким королем Генріхом I, сприяли розширенню економічних зв'язків із Західною Європою. Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі були багатограними, охоплюючи розгалужену систему торговельних шляхів, активну міжнародну торгівлю, вплив політичних та економічних чинників на зовнішню політику князів, а також укладання міжнародних торговельних угод. Київська Русь була важливим гравцем у середньовічній європейській економіці, що сприяло її економічному процвітання та зміцненню її міжнародних позицій [15].

Попри значну кількість наукових праць, присвячених зовнішньоекономічним взаєминам Київської Русі, ця тема залишається

актуальною і потребує подальшого вивчення. Дослідники зосереджували увагу на загальних аспектах торговельних зв'язків, дипломатичних контактів, економічної структури держави та геополітичних особливостей її зовнішньої політики. Проте існує низка питань, що потребують глибшого аналізу та осмислення в контексті сучасних наукових методів і новітніх археологічних відкриттів.

Одним із перспективних напрямів подальших досліджень є детальний аналіз торговельних мереж Київської Русі. На сьогоднішній день існують численні свідчення про функціонування великих торгових шляхів, таких як «шлях із варяг у греки», Волзький торговельний шлях та інші маршрути, що поєднували Київську Русь із Візантією, Західною Європою, Арабським халіфатом і Скандинавією [16,17]. Проте важливо уточнити механізми їхньої роботи, логістичну структуру та вплив на розвиток міст і торговельних центрів. Для цього необхідні міждисциплінарні дослідження, що поєднують історичні, археологічні, економічні та географічні підходи. Наприклад, застосування цифрового моделювання може допомогти у відтворенні руху товарних потоків, визначенні основних вузлів торговельних маршрутів та аналізі їхньої ефективності [18].

Окремим важливим аспектом дослідження є вплив економічних факторів на внутрішньополітичну ситуацію Київської Русі. Торговельні зв'язки не лише сприяли економічному зростанню, а й впливали на політичні рішення князів. Наприклад, стабільність влади в Києві багато в чому залежала від контролю над торговельними шляхами та спроможності забезпечити безпеку купців [19]. Майбутні дослідження могли б глибше проаналізувати, яким чином економічна політика князівства впливала на його міжнародні відносини та чи були спроби регулювання зовнішньої торгівлі через систему податків, митних зборів та інших економічних важелів. Аналіз письмових джерел, зокрема літописів, дозволить більш детально розглянути цей аспект, особливо в контексті боротьби між різними князівськими династіями за контроль над Києвом та ключовими економічними ресурсами [20].

Перспективним напрямом досліджень є вивчення ролі окремих міст Київської Русі як центрів міжнародної торгівлі. Київ, Чернігів, Новгород, Смоленськ та інші великі міста були не лише політичними та культурними центрами, але й відігравали ключову роль у функціонуванні економічних зв'язків із сусідніми державами [21]. Археологічні знахідки свідчать про наявність у цих містах розвинених ремісничих кварталів, іноземних торговельних поселень та розгалуженої системи ринків. Проте досі залишається відкритим питання про організацію торгівлі в міському просторі, механізми взаємодії між місцевими та іноземними купцями, а також значення окремих ремісничих галузей у зовнішньоекономічній діяльності Київської Русі. Подальше дослідження цих аспектів може спиратися на археологічні розкопки, що дозволяють уточнити дані про міську інфраструктуру, розвиток торгових площ та функціонування ремісничих цехів [22].

Важливим завданням сучасної історичної науки є також інтеграція археологічних знахідок та цифрових технологій у дослідження зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі. Використання сучасних методів, таких як геофізичні дослідження, аерофотозйомка, 3D-моделювання історичних міст та комп'ютерний аналіз археологічних артефактів, може надати нові відомості про масштаби та специфіку міжнародної торгівлі Київської держави. Зокрема, аналіз нумізматичних знахідок дозволяє простежити шляхи руху товарів і встановити торговельні контакти між Київською Руссю та іншими країнами. Дослідження кераміки, скла, прикрас, тканин та інших імпортованих товарів допоможе уточнити торговельні зв'язки та розширити розуміння про економічні пріоритети Русі в різні періоди її історії [23].

Також перспективною темою є дослідження правових аспектів зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі. Відомо, що князі уклали торговельні договори з Візантією, які передбачали особливі умови для руських купців у Константинополі. Однак досі недостатньо вивчено питання, чи існувала система правового регулювання торговельних відносин на

внутрішньому рівні. Важливо дослідити, якими були основні юридичні норми, що регулювали діяльність купців, як вирішувалися торговельні спори та яку роль відігравали князі у забезпеченні безпеки торговельних караванів. Аналіз «Руської Правди» та інших законодавчих документів може допомогти відтворити правові механізми, що регулювали економічну діяльність у Київській Русі. Окрім того, перспективним напрямом досліджень є питання впливу зовнішньоекономічних зв'язків на культурний розвиток Київської Русі. Міжнародна торгівля сприяла не лише економічному зростанню, а й обміну ідеями, технологіями та мистецькими традиціями. Через торговельні зв'язки Київська Русь запозичувала ремісничі техніки, нові архітектурні стилі, релігійні та культурні елементи. Наприклад, на розвиток київського монументального мистецтва значний вплив мали візантійські традиції, що поширювалися через економічні контакти.

Таким чином, подальші дослідження зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі можуть бути зосереджені на кількох ключових напрямках. Важливими завданнями є поглиблений аналіз торговельних мереж та ролі міст у міжнародній торгівлі, дослідження економічних факторів впливу на політичну ситуацію в державі, інтеграція археологічних знахідок та сучасних технологій у вивчення економічної діяльності Київської Русі, а також аналіз правових та культурних аспектів міжнародних зв'язків. Використання новітніх наукових методів дозволить відтворити більш детальну картину зовнішньоекономічної діяльності Київської держави та її місця у середньовічній міжнародній економіці.

## **1.2. Характеристика основних писемних джерел**

Дослідження зовнішньоекономічних відносин Київської Русі спирається на широкий спектр історичних джерел, які поділяються на писемні, археологічні, нумізматичні та лінгвістичні матеріали. Вивчення цих джерел дозволяє відтворити картину торговельної діяльності давньоруської держави,

з'ясувати напрями економічних зв'язків, визначити основні товари, що експортувалися й імпортувалися, а також оцінити роль Київської Русі в міжнародній економічній системі.

Джерела:

1. Літописні джерела. Літописні джерела є ключовими для вивчення зовнішньоекономічних відносин Київської Русі, оскільки вони містять безцінні відомості про торговельні шляхи, економічні зв'язки, дипломатичні контакти та укладені угоди. Одним із найважливіших таких джерел є «Повість временних літ», створена у XII столітті Нестором-літописцем. Ця хроніка є першою спробою систематизувати історію Русі та її міжнародні відносини, зокрема економічні контакти з Візантією, Хозарським каганатом, Болгарією та іншими державами [24].

Окрему увагу в «Повісті временних літ» приділено торговельним шляхам, особливо «шляху з варяг у греки» – найважливішій водній артерії, що з'єднувала Північну Європу з Візантією через річкові системи Дніпра та Волхова. Цей шлях не лише відігравав вирішальну роль у зовнішній торгівлі Київської Русі, а й став основою економічного процвітання держави. Літопис містить згадки про товари, що перевозилися цим шляхом: хутро, мед, віск, ліс, срібло, які експортувалися з Русі, а також вироби з Візантії, такі як шовк, вина, ювелірні прикраси та релігійні артефакти, які потрапляли до Києва та інших міст [24].

Окрім «Повісті временних літ», суттєве значення мають Новгородський перший літопис [25], Лаврентіївський та Іпатіївський літописи [26], які доповнюють відомості про зовнішню торгівлю Київської Русі. Зокрема, вони розповідають про торговельні зв'язки північних земель з німецькими містами, а також контакти з польськими та чеськими купцями. У Новгородському літописі відображено роль Новгорода як великого торгового центру, через який проходили товари до Скандинавії та Балтії. Літописи також свідчать про активну взаємодію руських купців із Західною Європою, згадуючи про

дипломатичні місії та економічні угоди між Київською Руссю і країнами Центральної Європи.

2. Русько-візантійські договори. Окрему категорію джерел, які висвітлюють зовнішньоекономічні взаємини Київської Русі, становлять договори між Київською Руссю та Візантією, укладені у 907, 911, 944 та 971 роках. Вони є першими писемними документами, що підтверджують міжнародні правові домовленості давньоруської держави з іншими країнами. Ці угоди регулювали економічні, політичні та дипломатичні взаємовідносини між Руссю і Візантією, визначаючи умови ведення торгівлі, права купців та обов'язки обох сторін [27].

Перший договір, укладений у 907 році після успішного походу князя Олега на Константинополь, закріплював вигідні умови для руських купців у Візантії. Він гарантував їм право безмитної торгівлі у візантійських містах, а також надавав руським торговцям можливість отримувати провіант і житло за рахунок візантійської скарбниці. Цей договір свідчить про сильні позиції Київської Русі в міжнародній торгівлі та її здатність нав'язувати Візантії вигідні економічні умови [27].

Договір 911 року розширював положення попередньої угоди, детально регламентуючи умови торгівлі та юридичні аспекти перебування руських купців у Візантії. Він передбачав захист торговців від свавільних дій місцевих чиновників та регулював питання правового статусу руських громадян, які проживали у Візантії. Зокрема, цей документ встановлював, що у разі загибелі руського купця на території Візантії його майно повинно було передаватися його спадкоємцям або, за відсутності таких, повертатися на Русь. Такий рівень правового регулювання свідчить про значний вплив Київської Русі у міжнародних торговельних справах [27].

Договір 944 року, укладений за князя Ігоря, хоч і зберігав певні привілеї для руських купців, містив менш вигідні умови порівняно з попередніми угодами. Він забороняв руським купцям здійснювати грабінницькі напади на візантійські території, що свідчить про певне послаблення позицій Київської

Русі в переговорах. Проте договір усе ж підтверджував можливість руських торговців продовжувати діяльність у Константинополі та містив положення про дипломатичну співпрацю між двома державами [27].

Останній з відомих договорів Київської Русі з Візантією – угода 971 року, укладена після походу князя Святослава. Цей договір, на відміну від попередніх, мав переважно військовий характер, однак містив положення, що торкалися економічних аспектів, зокрема визначав умови перебування руських купців у Візантії. Святослав зобов'язувався не атакувати візантійські землі, що певним чином обмежувало експансію Русі на південь, проте зберігало за київськими купцями можливість вільного доступу до торговельних ринків Візантії [27].

3. Археологічні джерела. Археологічні дослідження давньоруських міст, таких як Київ, Новгород, Чернігів, Галич, Володимир-Волинський, надають важливу інформацію про характер зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі. Матеріальні пам'ятки, виявлені в ході розкопок, свідчать про активну торгівлю із сусідніми та віддаленими країнами. Зокрема, серед археологічних знахідок велике значення мають монети, прикраси, зброя, предмети побуту та зразки кераміки, які походять з різних регіонів світу [28].

Одним із ключових доказів міжнародної торгівлі є виявлені західноєвропейські та арабські монети [28,29]. Західноєвропейські динарії XI—XII століть, знайдені на території Київської Русі, вказують на тісні торговельні відносини з країнами Центральної Європи, зокрема з Чехією, Угорщиною та Священною Римською імперією. Арабські срібні дирхеми, що датуються VIII—X століттями, надходили до Русі переважно через Волзьку Булгарію та Хозарський каганат, свідчаючи про зв'язки з мусульманським світом. Монети, знайдені в Києві, Чернігові, Переяславі та інших великих центрах, демонструють широке використання іноземної валюти у внутрішньому обігу, що свідчить про високу інтенсивність міжнародної торгівлі.

Важливу інформацію про економічні зв'язки Київської Русі надають візантійські ювелірні вироби, знайдені в київських похованнях та культурних шарах міст [30]. Ці вироби, переважно виготовлені з золота та срібла, мали характерний стиль, що відповідав візантійському мистецтву, і підтверджували наявність активного імпорту предметів розкоші з Візантії. Деякі з таких прикрас, наприклад, колти, персні, сережки та браслети, мали церковні символи або імператорські зображення, що свідчить про їх походження з Константинополя або інших великих візантійських центрів.

Окрім ювелірних виробів, у культурних шарах Київської Русі виявлено скандинавські мечі та зброю, що є вагомим доказом як торговельних, так і військових зв'язків з Північною Європою [3]. Знайдені мечі, що мають характерні скандинавські або франкські типи, могли потрапити на Русь як через торгівлю, так і через військові контакти зі скандинавами, які були присутні на території Київської Русі як найманці або союзники князівської дружини. Подібні знахідки зосереджені переважно в північних регіонах, зокрема в Новгороді, Пскові та Києві, що вказує на активний рух товарів уздовж «шляху з варяг у греки». Підтвердженням міжнародної економічної інтеграції Київської Русі є знахідки арабських срібних дирхемів [3]. Велика кількість таких монет була виявлена в Києві, Чернігові та в південних регіонах Русі. Дирхеми, що надходили з Халіфату, активно використовувалися у внутрішній торгівлі аж до XI століття, коли Київська Русь почала карбувати власну монету. Дирхеми свідчать про активний обмін із мусульманськими державами, зокрема з Волзькою Булгарією, Хозарським каганатом та державами Середньої Азії.

4. Нумізматичні матеріали. Нумізматичні матеріали є ще одним важливим джерелом інформації про зовнішньоекономічні відносини Київської Русі [29]. Монети, знайдені під час розкопок, дозволяють відстежити торговельні контакти та фінансову систему давньоруської держави. Одним із найбільш поширених типів монет, що циркулювали на території Київської Русі, були арабські дирхеми VIII—X століття. Вони потрапляли на Русь через

міжнародні торговельні шляхи, зокрема через Волзький шлях, який пов'язував Київську Русь з мусульманським світом. Велика кількість цих монет була знайдена у складі скарбів, що свідчить про їхнє активне використання у грошовому обігу. Окрім арабських дирхемів, на території Київської Русі були виявлені західноєвропейські динарії XI—XII століть. Ці монети походять із Чехії, Угорщини та Священної Римської імперії, що підтверджує торгівлю з країнами Центральної Європи. Їхня поява на Русі свідчить про розвиток економічних контактів із західними державами та про зростання ролі Русі в міжнародній торгівлі [29].

Окреме місце серед нумізматичних матеріалів займають візантійські соліди, які використовувалися в торгівлі між Київською Руссю та Візантією. Соліди, знайдені в Києві та інших містах, свідчать про те, що візантійська монета була важливою у міжнародних розрахунках. Їхня присутність у давньоруських скарбах є доказом тісних економічних зв'язків із Константинополем. Окрім іноземних монет, особливу історичну цінність мають перші руські монети, карбовані за князів Володимира Святославича та Ярослава Мудрого. Володимир Святославич випустив срібники та златники, які відзначалися високим рівнем виготовлення та мали зображення князя. Це стало важливим етапом у формуванні фінансової системи Київської Русі, оскільки започаткувало процес створення національної валюти. Монети часів Володимира та Ярослава свідчать про розвиток економічної незалежності Київської Русі, її інтеграцію у міжнародну систему грошового обігу та прагнення закріпити свій політичний статус у світі.

5. Західноєвропейські джерела. Західноєвропейські джерела містять цінні відомості про зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі та її роль у міжнародній торгівлі. Оскільки Київська Русь підтримувала контакти не лише з Візантією та країнами Сходу, а й із Західною Європою, численні середньовічні хроніки та літописи європейських авторів зберегли згадки про економічну діяльність руських купців і дипломатичні місії князів.

Одним із найважливіших джерел є «Хроніка» Титмара Мерзебурзького [31], написана на початку XI століття. У ній згадується про посольства князя Володимира Святославича до імператора Священної Римської імперії Оттона III. Цей факт свідчить про активні дипломатичні та економічні контакти між Київською Руссю та німецькими державами. Західноєвропейські джерела вказують на те, що Київська Русь була важливим партнером у сфері торгівлі та військово-дипломатичних відносин, зокрема забезпечувала експорт сировини, хутра, меду та воску до Центральної Європи.

Важливі свідчення про економічні відносини Київської Русі містяться і в скандинавських сагах, особливо в «Сазі про Олафа Трюгвасона» [32], де розповідається про варязьких купців, які активно торгували в Києві. У цій сазі Київ згадується як великий торговий центр, через який проходили товари зі Скандинавії до Візантії та арабського світу. Скандинавські джерела підтверджують, що Київська Русь була ключовою ланкою у міжнародній торгівлі, через яку йшов транзит європейських товарів до східних країн.

Важливим аспектом є письмові згадки про руських купців у німецьких і французьких хроніках. Західноєвропейські літописи зберегли описи руських місій до європейських дворів, а також підтвердження торгівлі руськими товарами на ярмарках у містах Центральної Європи. Наприклад, у деяких джерелах згадується про наявність руського хутра на ринках Праги, Кракова та Регенсбурга.

6. Візантійські та арабські джерела. Візантійські та арабські джерела також є надзвичайно цінними для розуміння торговельних відносин Київської Русі. Візантійські імператори, такі як Костянтин VII Багрянородний, залишили у своїх працях детальні згадки про економічну активність Київської Русі. Зокрема, у його трактаті «Про управління імперією» [33] Київська Русь описується як потужна торговельна держава, що контролювала основні водні шляхи між Скандинавією та Чорним морем. У цьому творі наводиться інформація про руські купецькі кораблі, які регулярно прибували до Константинополя, а також про товари, які постачалися на ринки Візантії, серед

яких були хутро, мед, віск і раби. Ще один візантійський імператор, Лев VI Мудрий, у своєму військовому трактаті «Тактика Лева» [34] згадує про руських купців, які мали значний вплив у чорноморській торгівлі. Ці згадки підтверджують тісні економічні зв'язки між Київською Руссю та Візантійською імперією, а також важливість Києва як центру торгівлі у Східній Європі.

Окрім візантійських джерел, надзвичайно важливими є арабські історичні та географічні трактати, що містять численні свідчення про Київську Русь. Відомі арабські географи, такі як Ібн-Фадлан, Аль-Ідрісі та Ібн-Русте, у своїх творах описують Київську Русь як державу, що активно торгувала з мусульманським світом [35]. Ібн-Фадлан, який подорожував до Волзької Булгарії у X столітті, залишив опис русів як торговельного народу, що активно продавав хутро, мед, віск і рабів на східних ринках. У його працях є згадки про руські купецькі каравани, які перевозили товари річковими шляхами до Волги та Каспійського моря, звідки вони потрапляли до Халіфату. Аль-Ідрісі, арабський географ XII століття, у своїх записах також вказує на те, що Київська Русь була важливим транзитним пунктом у торгівлі між Європою та Азією. У його працях згадуються руські товари, які мали великий попит на мусульманських ринках, зокрема хутро, бурштин і деревину. Авторитетним джерелом є Ібн-Русте, який детально описав економічну систему Київської Русі та її роль у міжнародній торгівлі. Він зазначав, що руські купці мали міцні торговельні зв'язки з арабськими країнами та активно постачали товари зі Східної Європи на мусульманські ринки [35].

7. Юридичні пам'ятки. Юридичні пам'ятки також надають важливу інформацію про економічні відносини Київської Русі. Одним із найважливіших документів є «Руська Правда» [36,37], укладена за князя Ярослава Мудрого. Цей правовий кодекс містив положення, що регулювали торговельні відносини, кредитні механізми та захист купців. «Руська Правда» чітко визначала систему штрафів і покарань за порушення торговельних угод, що свідчить про високий рівень правового регулювання економічної

діяльності. У цьому кодексі згадуються торговельні договори, що уклалися між руськими купцями та іноземцями, а також правила розв'язання суперечок у разі комерційних конфліктів. Важливим аспектом «Руської Правди» є регулювання питань боргових зобов'язань і кредитних угод. У документі містяться положення про відсотки на позики, умови повернення боргів і права кредиторів, що вказує на високий рівень розвитку фінансових відносин у Київській Русі. Також у «Руській Правді» є згадки про статус купців і їхні права під час перебування в інших містах та країнах. Цей кодекс підтверджує, що економічні відносини були добре врегульовані на законодавчому рівні, що сприяло розвитку торгівлі та міжнародних зв'язків Київської Русі [37].

## Висновки до розділу 1

В першому розділі було здійснено комплексний аналіз історіографічних підходів і джерельної бази, що дозволяє ґрунтовно вивчити зовнішньоекономічні взаємини Київської Русі. Узагальнення досліджень різних наукових шкіл свідчить про багатовекторність економічних контактів Київської держави, що охоплювали торгівлю з Візантією, Західною Європою, мусульманським Сходом та скандинавськими країнами.

Історіографічний огляд засвідчує, що радянські дослідники акцентували увагу переважно на економічному аспекті торгівлі, розглядаючи її крізь призму класової боротьби та державного регулювання. Водночас сучасні українські та зарубіжні науковці приділяють більше уваги політичному та культурному контексту міжнародних економічних зв'язків, а також взаємодії торгових відносин із внутрішнім соціально-економічним розвитком Київської Русі.

Джерельна база дослідження охоплює широкий спектр писемних, археологічних та нумізматичних пам'яток. Зокрема, літописні свідчення, такі як «Повість временних літ», містять важливі відомості про торговельні шляхи, економічну політику князівської влади та роль купецтва у міжнародній торгівлі. Русько-візантійські договори 907, 911, 944, 971 років демонструють високий рівень правового регулювання зовнішньоекономічних зв'язків та свідчать про значну роль Київської Русі в середньовічній світовій економіці.

Важливе значення мають також західноєвропейські, арабські та візантійські джерела, які доповнюють руські літописи і дають можливість проаналізувати зовнішню торгівлю Київської Русі в глобальному контексті. Археологічні знахідки – монети, товари, предмети побуту – підтверджують широке географічне охоплення торговельних зв'язків, а нумізматичні матеріали дають уявлення про грошовий обіг та фінансову систему.

Таким чином, перший розділ дозволив виявити основні підходи до вивчення зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі, визначити основні

джерела дослідження та окреслити перспективи подальшого аналізу економічних основ і механізмів функціонування міжнародної торгівлі в Київській державі.

## РОЗДІЛ 2. ЕКОНОМІЧНІ ОСНОВИ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ РУСИ

### 2.1. Вплив природно-географічних умов на розвиток торгівлі

Київська Русь займала одне з найбільш вигідних географічних положень у середньовічній Європі, що значною мірою сприяло розвитку її зовнішньоекономічних відносин. Широка територія держави, яка простягалася від Балтійського моря на півночі до Чорного моря на півдні, дозволяла контролювати важливі торговельні шляхи та активно взаємодіяти з сусідніми країнами та народами.

Київська Русь знаходилася на перетині декількох основних міжнародних торговельних шляхів, що суттєво сприяло її економічному розвитку. Одним із найважливіших був шлях "із варяг у греки", який пов'язував Скандинавію з Візантією. Цей маршрут проходив через територію Русі вздовж головних річкових артерій – Західної Двіни, Дніпра та Волги. Завдяки цьому шляху Київська Русь підтримувала жваві торговельні зв'язки з Візантійською імперією, яка була одним із найрозвиненіших центрів середньовічного світу. Руські купці постачали візантійцям хутро, мед, віск, рабів, а натомість отримували коштовні тканини, зброю, прикраси, вина та різноманітні ремісничі вироби [38].

Важливим торговельним шляхом був Волзький торговий шлях, який зв'язував Київську Русь з Близьким Сходом і Персією. Цей маршрут пролягав по Волзі, яка з'єднувала Північну Європу з Каспійським морем. Завдяки цьому Київська Русь підтримувала контакти з арабськими купцями, що сприяло розвитку обміну та культурним впливам. Київські торговці часто перевозили до країн Сходу хутро, мед, бурштин, у той час як звідти привозили коштовні метали, шовкові тканини, спеції та зброю. Розташування Київської Русі також сприяло розвитку торгівлі з Європою. Західні землі держави межували з Польщею, Угорщиною та Чехією, що дозволяло підтримувати активний

товарообмін. Західний напрямок торгівлі забезпечував постачання Київської Русі металів, зброї, тканин, а також сприяв розповсюдженню європейських технологій і культурних досягнень [39].

Головним чинником, що забезпечував ефективність торговельних відносин Київської Русі, була розгалужена мережа річкових шляхів. Основним торговельним маршрутом став Дніпро, який був головною транспортною артерією держави. Дніпро з'єднував Київську Русь із Чорним морем і Візантією, що робило його ключовим елементом міжнародної торгівлі. Крім того, вздовж Дніпра розташовувалися великі міста-центри торгівлі, такі як Київ, Чернігів та Смоленськ, які відігравали важливу роль у посередництві між варягами, слов'янами та візантійцями. Окрім Дніпра, важливу роль відігравали також інші річки – Волга, Західна Двіна, Десна, Дон. Волга, зокрема, відкривала Київській Русі доступ до торговельних шляхів, що вели до Сходу, а Західна Двіна дозволяла підтримувати зв'язки з балтійськими та скандинавськими країнами [40].

Чорне море відіграло роль важливого торговельного вузла, через який Київська Русь здійснювала обмін із Візантією та країнами Близького Сходу. Торговельні кораблі русичів, що вирушали з Києва, прямували до Херсонеса, Трапезунда та Константинополя, де відбувалися масштабні торговельні операції. Окрім морських шляхів на півдні, важливу роль у торгівлі відіграло Балтійське море, що забезпечувало Київській Русі вихід до північних ринків. Через балтійські порти русичі торгували з варягами, отримуючи від них зброю, бурштин, вовняні тканини, рибу та інші товари [41]. Багатство природних ресурсів Київської Русі стало основою її активної зовнішньої торгівлі. Велика кількість лісів сприяла розвитку мисливства та бортництва, що дозволяло експортувати хутро та мед – товари, які користувалися величезним попитом у країнах Європи, Візантії та Близького Сходу. Хутро соболів, лисиць, білок, куниць та ведмедів було одним із головних експортних товарів, адже воно вважалося цінним матеріалом для виробництва одягу та оздоблення [42].

Важливе значення для торгівлі мало бортництво – традиційне збирання меду диких бджіл. Київська Русь постачала значні обсяги меду та воску, які використовувалися у Візантії та Європі для виготовлення свічок, лікувальних засобів та різноманітних виробів. Ще одним важливим ресурсом була сіль, видобуток якої здійснювався переважно у районах Галицько-Волинської землі [43]. Сіль була необхідною для збереження продуктів і користувалася великим попитом серед сусідніх народів. Київська Русь мала розвинену металургію, особливо в районах Київщини, Чернігівщини та Галичини. Видобуток і обробка заліза сприяли виготовленню зброї, сільськогосподарських знарядь та інших металевих виробів, які широко експортувалися. Сільське господарство також відіграло важливу роль у розвитку торгівлі. Київська Русь експортувала зернові культури, такі як жито, пшениця, овес, що забезпечувало потреби Візантії та інших сусідніх країн [44].

Кліматичні умови Київської Русі також мали суттєвий вплив на розвиток торгівлі. Різноманітність природно-кліматичних зон дозволяла розвивати різні галузі господарства. Лісова зона забезпечувала розвиток мисливства, бортництва, а також була джерелом деревини, яка активно використовувалася для будівництва кораблів і будівель. Степова зона, що розташовувалася ближче до південних кордонів держави, була придатною для землеробства та скотарства. Родючі чорноземи сприяли вирощуванню зернових культур, що дозволяло Київській Русі займатися аграрним експортом. Проте кліматичні умови також накладали певні обмеження. Наприклад, суворі зими ускладнювали морську навігацію та тимчасово обмежували торговельні операції. Також часті зміни кліматичних умов могли впливати на врожаї, що в свою чергу відображалося на обсягах експорту [45].

Отже, природно-географічні умови відіграли ключову роль у розвитку торгівлі Київської Русі. Вигідне географічне положення на перетині важливих торговельних шляхів, таких як «із варяг у греки» та Волзький шлях, сприяло активним економічним зв'язкам із Європою, Візантією, Близьким Сходом і Скандинавією. Розгалужена система річок, зокрема Дніпро, Волга, Західна

Двіна, забезпечувала ефективне транспортування товарів, а вихід до Чорного та Балтійського морів дозволяв здійснювати масштабну міжнародну торгівлю. Багаті природні ресурси – хутро, мед, віск, сіль, метали, деревина та зерно – стали основою експортної політики Київської Русі, роблячи її важливим економічним центром. Водночас кліматичні особливості впливали на характер господарської діяльності, сприяючи розвитку сільського господарства, ремесел і торгівлі. Таким чином, природно-географічні умови значною мірою визначали економічний розвиток Київської Русі, забезпечуючи її стабільні торговельні відносини та зміцнюючи позиції на міжнародній арені.

## **2.2. Основні галузі господарства, що забезпечували експортні товари**

Економіка Київської Русі базувалася на різних галузях господарства, що забезпечували не лише внутрішні потреби населення, але й значний експорт. Важливими напрямками виробництва були сільське господарство, ремісництво, видобуток природних ресурсів та навіть работоргівля. Завдяки сприятливим природним умовам, широкій мережі торговельних шляхів і попиту з боку сусідніх держав, Київська Русь стала значним економічним центром Східної Європи.

Сільське господарство було основою економіки Київської Русі. Завдяки родючим ґрунтам, особливо чорноземам, і сприятливому клімату, значна частина населення займалася землеробством. Основними зерновими культурами, які вирощувалися, були жито, пшениця, овес і ячмінь. Ці культури не лише забезпечували харчові потреби населення, а й експортувалися в інші країни [46]. Жито було найпоширенішою культурою і використовувалося як основний продукт харчування. Пшениця, хоч і вирощувалася в менших обсягах, мала високу цінність, особливо для експорту, оскільки з неї виробляли високоякісне борошно. Овес використовувався не тільки для харчових потреб, а й для годівлі худоби, що сприяло розвитку тваринництва.

Ячмінь також був важливим елементом сільського господарства, його застосовували як кормову культуру, а також для виготовлення напоїв [46].

Окрім зернових культур, значне значення мав льон. Його вирощування було поширене, оскільки льон використовувався для виготовлення тканин і канатів, а лляна олія була важливим товаром для внутрішнього і зовнішнього ринку. Лляні тканини Київської Русі експортувалися в різні країни, зокрема до Візантії та Скандинавії [47]. Мед і віск також відігравали важливу роль у господарстві Київської Русі. Бортництво – збирання дикого меду – було поширеним ремеслом, особливо в лісових районах. Мед використовувався як основний підсолоджувач і для приготування різних напоїв, а віск – для виготовлення свічок, що були необхідними в храмах і побуті. Мед і віск Київської Русі користувалися великим попитом у Європі та Візантії, оскільки ці товари вважалися високоякісними [1].

Ремісництво було важливим сектором економіки Київської Русі, що забезпечувало виробництво предметів побуту, зброї, прикрас і будівельних матеріалів. Металургія відіграла ключову роль у розвитку ремісництва, оскільки дозволяла виробляти знаряддя праці, зброю та предмети побуту. Київська Русь мала багаті родовища заліза, що дозволяло розвивати чорну металургію. Виготовлення зброї, зокрема мечів, списів, сокир і кольчуг, було важливою галуззю, оскільки військові конфлікти та необхідність захисту територій вимагали великої кількості якісної зброї. Руські майстри славилися своїми металевими виробами, які експортувалися до сусідніх держав [4].

Ювелірне мистецтво також відіграло значну роль у ремісництві. Київські ювеліри виготовляли вироби з золота, срібла та бронзи, прикрашені складним гравіюванням і коштовним камінням. Прикраси, такі як сережки, браслети, персні та колти, користувалися великим попитом серед заможних верств населення та експортувалися до Європи та Візантії. Керамічне виробництво забезпечувало виготовлення посуду, плитки, цегли та інших будівельних матеріалів. Гончарство було добре розвинене, а керамічні вироби Київської Русі відзначалися високою якістю. Керамічні товари експортувалися

в різні регіони, оскільки вони були необхідні як для побутових, так і для будівельних потреб [48].

Київська Русь була багата природними ресурсами, що активно використовувалися у господарстві та становили основу зовнішньої торгівлі. Одним із найцінніших експортних товарів було хутро. Ліси Київської Русі були населені різними видами хутрових тварин, таких як соболь, куниця, лисиця, білка та ведмідь. Хутро русичів вважалося одним із найкращих у Європі та Візантії, де воно використовувалося для пошиття одягу та оздоблення [49]. Сіль також була важливим товаром, що видобувався у Галицько-Волинських землях. Видобуток солі здійснювався шляхом випаровування соляних розчинів, і цей продукт користувався великим попитом, оскільки був необхідний для консервування продуктів і харчування. Залізо, яке видобувалося у різних регіонах Київської Русі, було ключовим матеріалом для виробництва зброї, знарядь праці та будівельних елементів. Його обробка досягла високого рівня розвитку, що дозволяло виготовляти якісні металеві вироби, які експортувалися до сусідніх країн [50].

Хоча работоргівля є суперечливим явищем, вона була важливою частиною економічного життя Київської Русі. Полонені, захоплені під час військових походів, часто продавалися на ринках, зокрема у Візантії, Хозарському каганаті та країнах Близького Сходу. Раби використовувалися як робоча сила, а також як частина дипломатичних дарів [51]. Работоргівля здійснювалася через спеціалізовані ринки, розташовані у великих містах Київської Русі. Київ, Чернігів і Новгород були центрами работоргівлі, звідки раби переправлялися до Візантії або на східні ринки. Попит на рабів був значним у мусульманському світі, де їх використовували для різних потреб, зокрема у військовій справі, сільському господарстві та ремісництві. Візантія також купувала рабів, які часто ставали частиною імператорського двору або служили у війську [52].

Отже, основні галузі господарства Київської Русі забезпечували стабільний економічний розвиток держави та сприяли активній міжнародній

торгівлі. Сільське господарство, яке включало вирощування зернових культур, льону, а також бортництво, дозволяло не лише задовольняти внутрішні потреби населення, а й постачати цінні товари на зовнішні ринки. Ремісництво, зокрема металургія, ювелірне мистецтво та керамічне виробництво, відіграло важливу роль у формуванні торговельних відносин із сусідніми державами. Київські майстри славилися якісною зброєю, коштовними прикрасами та гончарними виробами, які активно експортувалися.

Видобуток природних ресурсів, таких як хутра, сіль і залізо, забезпечував Київській Русі важливе місце у світовій торгівлі. Зокрема, хутро та сіль користувалися великим попитом у Візантії, Європі та мусульманському світі. Работоргівля, хоч і була неоднозначним явищем, також залишалася частиною економічних відносин держави. Таким чином, господарська система Київської Русі була добре розвиненою, що дозволяло їй зміцнювати економічні позиції та відігравати важливу роль у міжнародній торгівлі.

### **2.3. Організація торговельного процесу: княжі грамоти, мито, роль купців**

Організація торговельного процесу в Київській Русі була складною системою, яка включала правове регулювання, митні збори, участь купців та міжнародні договірні відносини. Завдяки стратегічному географічному положенню та розгалуженій системі торговельних шляхів Київська Русь стала важливим центром міжнародної торгівлі. Значну роль у регулюванні економічної діяльності відігравали княжі грамоти, митна політика, а також діяльність купецьких об'єднань. Водночас дипломатичні договори, укладені з Візантією, хозарами та іншими державами, забезпечували стабільність торговельних відносин [53]. У Київській Русі торговельні процеси регулювалися як усними традиціями, так і писаними правовими нормами. Особливу роль у цьому відігравали княжі грамоти, які встановлювали правила

ведення торгівлі, регулювали мито, визначали привілеї купців і встановлювали норми для торгових відносин із іноземними державами. Княжі грамоти часто були своєрідними торговельними договорами, які надавали певним купцям або навіть цілим іноземним державам право на вільну торгівлю в Київській Русі. Наприклад, відомо, що київські князі укладали торговельні угоди з варязькими, візантійськими та хозарськими купцями, дозволяючи їм безперешкодно вести торговельну діяльність на території Русі [54].

Одним із ключових документів, що регулювали торгівлю, була «Руська Правда», яка містила важливі положення про торговельні відносини. У ній були зазначені правила вирішення торгових суперечок, відповідальність за шахрайство, визначені мита та податки, які необхідно було сплачувати при веденні торгівлі. Також у грамотах князі встановлювали привілеї для окремих торговців, надаючи їм захист і сприяючи їхній діяльності [1,55].

Грамоти відігравали важливу роль у захисті торгових шляхів. Оскільки Київська Русь розташовувалася на перетині великих міжнародних маршрутів, забезпечення безпеки торгівлі було критично важливим завданням княжої влади. У грамотах часто прописувалися зобов'язання місцевих воєвод захищати купецькі каравани від нападів розбійників, а також гарантувати безпечний прохід через княжі землі. Таким чином, княжі грамоти виступали важливим інструментом регулювання економічної діяльності, сприяли розвитку торгівлі та гарантували стабільність торговельних відносин як всередині держави, так і на міжнародному рівні [56].

Торгівля у Київській Русі була важливим джерелом доходу держави, а основним способом наповнення княжої казни були митні збори та податки. Усі товари, що перевозилися через територію держави або продавалися на ринках, обкладалися митом. Одним із найпоширеніших видів мита було «мостове» – платіж за право перетину мостів і переправ через річки. Також існувало «торгове мито», яке сплачували купці за право здійснювати торгівлю на ринках міст Київської Русі. Цей податок міг стягуватися як у грошовій, так і в натуральній формі, наприклад, часткою товару [57].

Важливим видом податків було «митне», яке стягувалося при ввезенні або вивезенні товарів. Його розмір залежав від вартості та кількості продукції, а також від того, чи був товар місцевого чи іноземного походження. Особливо високі митні збори стягувалися з іноземних купців, які ввозили товари з Візантії або мусульманських країн [58]. Значну роль у торговельному оподаткуванні відігравала «десятина», яка являла собою десяту частину доходу, що спрямовувалася на утримання княжої влади та церкви. Цей податок застосовувався не тільки до сільського господарства, але й до торговельної діяльності, що робило його важливим джерелом поповнення державної казни. Князі також мали особисті доходи з торгівлі. Наприклад, вони могли отримувати частину прибутків від продажу окремих товарів, таких як хутра або віск. Часто ці доходи формувалися за рахунок державної монополії на певні види продукції, що дозволяло князям контролювати ціни та отримувати максимальний прибуток [1].

Купці відігравали важливу роль у розвитку торгівлі Київської Русі. Вони були посередниками між виробниками товарів та іноземними ринками, займаючись організацією перевезень, торгівлею та фінансовими операціями. Київські купці були добре організованими та згуртованими. Вони об'єднувалися у торговельні гільдії, які забезпечували їм правовий захист, організовували спільні каравани та встановлювали правила ведення бізнесу [59]. Гільдії допомагали купцям захищатися від нападів розбійників, а також вирішували торговельні суперечки. Вони також сприяли розвитку кооперації між купцями, що дозволяло їм організовувати масштабні торговельні операції. Особливу роль у розвитку торгівлі відігравали «гості» – великі купці, які вели міжнародну торгівлю. Вони здійснювали торговельні подорожі до Візантії, Центральної Європи, Скандинавії та мусульманських країн, забезпечуючи поставки цінних товарів [60].

Київська Русь підтримувала активні договірні відносини з Візантійською імперією, що було важливим чинником розвитку торгівлі. Візантія була одним із найбільших торгових партнерів Київської Русі, а угоди

між цими державами регулювали правила торгівлі, забезпечували дипломатичний захист купців та визначали мита [60]. Одним із найважливіших договорів був укладений між князем Олегом і Візантією у 911 році. Він містив положення про безмитну торгівлю для руських купців, що сприяло активному розвитку економічних відносин. Крім Візантії, Київська Русь підтримувала торговельні відносини з Хозарським каганатом, Польщею, Чехією, Угорщиною та мусульманськими державами Сходу [61].

Отже, організація торговельного процесу в Київській Русі була добре структурованою та ефективною, що сприяло розвитку економіки та міжнародної торгівлі. Княжі грамоти відігравали важливу роль у регулюванні торговельної діяльності, встановлюючи правила ведення бізнесу, визначаючи мита та надаючи привілеї купцям. Вони гарантували безпеку торговельних шляхів і сприяли стабільному розвитку економічних відносин. Митні збори та податки були основними джерелами доходів держави, забезпечуючи фінансування княжої влади та зміцнюючи її економічний потенціал. Система оподаткування торгівлі була добре організованою, що дозволяло контролювати товарообіг і регулювати відносини між купцями. Київські купці та їхні торговельні гільдії відігравали центральну роль у комерційній діяльності, організовуючи торговельні каравани, здійснюючи фінансові операції та підтримуючи міжнародні зв'язки. Договірні відносини з Візантією, хозарами та європейськими державами сприяли інтеграції Київської Русі у світову економіку, забезпечуючи вигідні умови для торгівлі. Завдяки цьому Київська Русь стала важливим центром міжнародної торгівлі в середньовічній Європі.

#### **2.4. Вплив зовнішньої торгівлі на внутрішню економіку**

Зовнішня торгівля відігравала визначальну роль у формуванні внутрішньої економіки Київської Русі, сприяючи розвитку міст, зміні соціальної структури суспільства, збагаченню князівської влади та культурній

інтеграції з Європою та Азією. Завдяки розташуванню на перетині міжнародних торговельних шляхів Київська Русь змогла активно брати участь у світовій економіці, що вплинуло на внутрішнє господарство, політичну систему та культурні процеси [2].

Розширення зовнішньої торгівлі сприяло зростанню міських поселень та їхньому перетворенню на важливі економічні центри. Київ, Чернігів, Новгород, Смоленськ, Полоцьк та інші великі міста Київської Русі ставали головними точками перетину торгових шляхів, що забезпечувало їхній стрімкий розвиток. Завдяки активному товарообміну міста перетворювалися на місця концентрації ремісників, купців та іноземних торговців. Це сприяло збільшенню чисельності населення, зростанню рівня життя та підвищенню рівня спеціалізації праці [18]. Наприклад, у Києві та Новгороді існували цілі ремісничі квартали, де майстри виготовляли вироби для експорту, зокрема прикраси, тканини, зброю та кераміку. Окрім того, торгівля сприяла розвитку інфраструктури міст. Для забезпечення ефективного торговельного процесу будувалися спеціальні ринки, пристані, склади та мости. У Києві, як у столиці держави, існували численні торговельні площі, де іноземні купці могли виставляти свої товари [20]. Завдяки цьому місто перетворилося на один із головних економічних центрів Східної Європи. Розвиток торгівлі також сприяв формуванню окремих кварталів для іноземних купців. Наприклад, у Новгороді були спеціальні торговельні двори для варягів та німців, які забезпечували ефективну взаємодію з місцевими торговцями та владою. Подібні осередки сприяли економічній стабільності міст, залученню інвестицій та встановленню тісних контактів із зарубіжними партнерами [19].

Активний розвиток торгівлі спричинив зміни у соціальній структурі Київської Русі. Поява багатих купців та ремісників призвела до зростання економічної стратифікації суспільства, оскільки люди, які брали участь у міжнародній торгівлі, могли значно збагачуватися. Основним прошарком, який отримав найбільші вигоди від торгівлі, були купці. Вони ставали впливовою групою населення, що мала можливість впливати на політику міст

та навіть взаємодіяти з князівською владою. Найбагатші купці могли ставати боярами або входити до міських управлінських структур, а в Новгороді вони відігравали важливу роль у системі самоврядування. Ремісники також отримували переваги від активної торгівлі, оскільки попит на їхню продукцію зростав. Завдяки експорту тканин, зброї, прикрас і кераміки багато ремісників могли значно покращити свій добробут і зміцнити економічний статус [61].

Водночас торгівля впливала і на нижчі верстви населення. Селяни, які займалися виробництвом експортних товарів, таких як зерно, мед, хутро, отримували додаткові можливості для заробітку. Однак, з іншого боку, зростання торгівлі сприяло збільшенню податкового тиску, оскільки князі прагнули отримати більше доходів від торговельної діяльності. Також торгівля впливала на зміну соціальної мобільності. Оскільки купець міг накопичити значний капітал і отримати привілеї, суспільство стало більш відкритим для змін, що сприяло економічному розвитку та соціальній динаміці [62].

Зовнішня торгівля була основним джерелом доходів для князівської влади. Податки, що стягувалися з торговельних операцій, митні збори та прибутки від контролю над ключовими шляхами забезпечували стабільний потік коштів до княжої казни. Князі Київської Русі встановлювали митні збори, що стягувалися з товарів, які перевозилися через територію держави. Вони також отримували частку прибутків від іноземних купців, які мали право торгувати на місцевих ринках [2]. Окрім мит, князі запроваджували «десятину» – податок, який спрямовувався на потреби княжої влади та церкви. Значна частина цих коштів використовувалася для будівництва оборонних споруд, церков, доріг і торговельних площ. Вплив торгівлі на княжу владу проявлявся й у зростанні політичного впливу Київської Русі. Завдяки активній участі в міжнародній торгівлі князі могли встановлювати дипломатичні відносини з європейськими та азійськими державами, що сприяло зміцненню їхньої політичної ваги [63].

Зовнішня торгівля також сприяла культурному обміну між Київською Руссю та іншими країнами. Разом із товарами на руські землі проникали нові технології, архітектурні стилі, писемність та релігійні ідеї. Одним із найбільш значущих культурних впливів була взаємодія з Візантією [3]. Візантійські купці та місіонери привносили до Київської Русі досягнення в галузі будівництва, мистецтва, ювелірної справи та релігії. Наприклад, саме завдяки торгівлі та дипломатичним зв'язкам Русь прийняла християнство у 988 році [], що стало визначальною подією в історії країни. Київська Русь також активно контактувала зі Сходом, зокрема з мусульманськими державами. Через ці зв'язки в Києві та інших містах з'являлися східні товари, такі як шовк, спеції, коштовності, що сприяло розвитку місцевої економіки. Завдяки торгівлі Київська Русь змогла інтегруватися у міжнародний економічний простір, встановивши тісні зв'язки з Європою та Азією. Вона стала не лише великим торговельним вузлом, а й частиною загальноєвропейського та світового господарства [64].

Отже, зовнішня торгівля відіграла ключову роль у розвитку внутрішньої економіки Київської Русі, сприяючи формуванню великих міст як торговельно-економічних центрів. Київ, Чернігів, Новгород та інші міста стали осередками ремісництва, торгівлі та культурного обміну, що значно покращило економічну ситуацію в державі. Торгівля також вплинула на соціальну структуру суспільства, зміцнивши позиції купців та ремісників, які стали новими економічними лідерами. Купці об'єднувалися в гільдії, контролювали торговельні маршрути та навіть брали участь в управлінні містами. Значний прибуток від міжнародної торгівлі сприяв збагаченню князівської влади та розбудові держави.

Податки та мита наповнювали казну, що дозволяло князям фінансувати будівництво храмів, фортець та інфраструктури. Окрім економічних наслідків, торгівля сприяла культурному обміну та інтеграції Київської Русі в європейську та азійську економіку. Русь увійшла до системи міжнародних торговельних зв'язків, що сприяло її економічному та політичному зміцненню.

Таким чином, зовнішня торгівля стала основним чинником розвитку Київської Русі як великої середньовічної держави.

## Висновки до розділу 2

В другому розділі було проведено детальний аналіз економічних основ та організації зовнішньоекономічних взаємин Київської Русі. Дослідження показало, що природно-географічні умови відігравали вирішальну роль у формуванні торговельних зв'язків, визначаючи напрямки міжнародної торгівлі та характер експортної політики держави. Київська Русь, розташована на перетині важливих торговельних шляхів, ефективно використовувала свої природні ресурси, що забезпечувало стабільний економічний розвиток.

Основними галузями господарства, що забезпечували експортні товари, були сільське господарство, ремісництво, видобуток природних ресурсів і навіть работоргівля. Виробництво зернових культур, меду, воску, хутра, металевих виробів та тканин сприяло розширенню торговельних зв'язків із Візантією, Західною Європою, хозарськими та мусульманськими державами. Реміснича діяльність, особливо у сфері металургії, ювелірного мистецтва та гончарства, значно зміцнювала економічну потужність Київської держави.

Організація торговельного процесу регулювалася княжими грамотами, які встановлювали правила торгівлі, визначали привілеї для купців та регламентували податкову систему. Митні збори та податки відігравали важливу роль у фінансуванні князівської влади, а купецькі гільдії забезпечували розвиток торговельної діяльності. Русько-візантійські договори стали прикладом ефективного правового регулювання міжнародної торгівлі, що свідчить про високий рівень економічної організації Київської Русі.

Зовнішня торгівля мала значний вплив на внутрішню економіку, стимулюючи зростання міст як торговельно-економічних центрів, сприяючи формуванню соціальної стратифікації та збагаченню князівської влади. Водночас вона сприяла культурному обміну, інтегруючи Київську Русь у європейську та азійську економічну систему, що значно розширювало її міжнародні можливості.

Таким чином, аналіз у другому розділі підтвердив, що зовнішньоекономічна діяльність була одним із ключових факторів розвитку Київської Русі, сприяючи зміцненню її економіки, міжнародного статусу та соціальної структури.

## РОЗДІЛ 3. ОСНОВНІ НАПРЯМИ ТА ФОРМИ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН КИЇВСЬКОЇ РУСИ

### 3.1. Торговельні зв'язки з Візантійською імперією

Торгівля Київської Русі з Візантійською імперією розвивалася на тлі складних і багатогранних політичних взаємин між двома державами. Початок IX–X ст. характеризувався активним пошуком Києвом зовнішньополітичних партнерів для економічного зміцнення, а Візантія залишалася одним із найпотужніших центрів середньовічної торгівлі у Європі та Азії. Політичні контакти між Києвом і Константинополем виникли не стільки на основі дипломатичного діалогу, скільки в результаті військово-політичного тиску з боку Русі. Уже на початку X ст. руські князі почали використовувати військові походи як інструмент економічного впливу й тиску на Візантію задля відкриття вигідних торговельних можливостей [1].

Один із перших зафіксованих контактів — похід князя Олега на Константинополь у 907 році, який, за даними літопису, завершився підписанням мирної угоди з вигідними для Русі умовами. Незважаючи на певну легендарність опису, факт укладення договору підтверджує інтенсивність торговельного інтересу до Візантії. Уже через кілька років, у 911 році, відбувається підписання нового договору, який фіксує більш деталізовані й формалізовані умови торговельної діяльності руських купців у межах Візантійської імперії. Варто зазначити, що активна позиція Київської Русі у цих відносинах не обмежувалася лише економічними вимогами — торгівля була тісно пов'язана з безпековими та політичними гарантіями [3].

У середині X ст. аналогічну політику продовжив князь Ігор, чий похід у 944 році знову завершився укладенням нового договору з Візантією. Цей документ мав амбівалентний характер: з одного боку, він підтверджував право руських купців на торгівлю в імперії, а з іншого — містив ряд обмежень,

запроваджених візантійською стороною з метою контролю над економічною присутністю Русі [17].

Торговельні договори між Київською Руссю та Візантійською імперією становлять виняткове джерело для дослідження зовнішньоекономічної політики Русі в ранньому середньовіччі. Найповніше ці домовленості збережено в «Повісті минулих літ», що зафіксувала зміст угод 911 та 944 років, а також згадку про похід 907 року [24,27]. Договір 911 року, укладений між князем Олегом і візантійською стороною, є першим повноцінним письмовим міжнародним договором у східнослов'янській історії [65]. Угода містить понад 20 статей, що охоплюють питання юридичних норм, правового статусу купців, правил торгівлі, мореплавства, спадкування, врегулювання конфліктів тощо. Однією з ключових норм була стаття про надання руським купцям права безмитної торгівлі в Константинополі, з обов'язковим пред'явленням грамоти від київського князя. Купці могли жити протягом шести місяців у спеціально виділеному районі міста, перебуваючи під захистом імперської влади, що свідчить про значний рівень інституціоналізації торговельних відносин [2].

Договір 944 року, підписаний за правління князя Ігоря, був менш вигідним для Русі. Причина крилася в агресивному характері походу Ігоря на Константинополь, що змусив Візантію перейти до політики обмеження. Угода передбачала суворіші вимоги до руських купців: обов'язкову реєстрацію на прикордонних пунктах, заборону вільного пересування вглиб імперії, чітке квотування торговельної діяльності та суворе регулювання обміну товарів. Проте навіть у такому вигляді договір залишав Київській Русі важливі економічні можливості, зокрема гарантований доступ до імперського ринку [66].

Варто також згадати договір 945 року, укладений після повстання древлян і загибелі Ігоря. Його підписала княгиня Ольга, і хоча він стосувався переважно внутрішнього управління та збору данини, проте засвідчив політичну стабілізацію, яка створила сприятливі умови для поживлення міжнародної торгівлі, в тому числі з Візантією [67].

Торгівля між Київською Руссю та Візантійською імперією мала чітко структурований товарний характер, що базувався на взаємному попиті і спеціалізації економік обох держав. Київська Русь експортувала переважно сировинні ресурси, які були дефіцитними у Візантії, тоді як імперія забезпечувала ринок Русі високоякісними ремісничими виробами, розкішними товарами та предметами символічного престижу. Така асиметрія товарного обміну була типовою для торговельних систем раннього середньовіччя, але вона не знижувала значення Русі як торговельного партнера [68]. До основних експортних товарів Русі належали [1-3]:

- Хутро — одне з ключових джерел прибутку руських купців. Особливо цінувалися шкури білки, соболя, куниці, бобра. Хутро використовувалося як платіжний засіб і мало високий попит на ринках Візантії, Близького Сходу та Середземномор'я.

- Віск — незамінний у християнській Візантії для виготовлення свічок, використовуваних у церковних обрядах. Руський віск цінувався за чистоту і якість.

- Мед — важливий експортний продукт, що слугував і харчовим товаром, і сировиною для виготовлення медових напоїв. Мед з південних руських земель експортувався у великих обсягах.

- Раби — значна і суперечлива складова торгівлі. Работоргівля у Русі існувала як складник воєнної здобичі або в результаті внутрішнього поневолення. Візантія, попри офіційні християнські заборони, залишалася споживачем рабської сили, особливо для потреб ремесла і сільського господарства.

- Шкіра, деревина, бурштин — менш масові, але постійні товари експорту, що також мали попит у містах Візантії.

У свою чергу, імпорт з Візантії мав переважно споживчий і престижний характер [68,69]:

- Шовк і тканини — предмети розкоші, які імпортувалися як для князівського двору, так і для подальшого обміну в межах Русі.

- Вино — необхідне як у церковній практиці після хрещення Русі, так і як продукт побутового споживання.
- Ювелірні вироби, прикраси, ікони — ознака статусу, активно використовувалися для легітимації влади руської еліти.
- Зброя і військово спорядження — особливо в періоди загострення воєнної ситуації або під час внутрішніх конфліктів.
- Монети — не лише як засіб платежу, а й як засіб накопичення та елемент престижу. Візантійські соліди часто знаходять у скарбах на території Русі.

Оцінити точні обсяги торгівлі складно через брак кількісної статистики, однак археологічні дані свідчать про значну присутність візантійських товарів у різних регіонах Русі — особливо в Києві, Чернігові, Переяславі. Знахідки амфор, візантійських монет, прикрас, скляного посуду підтверджують активний обіг імпортованих товарів. Наявність у Києві спеціалізованих торгових кварталів і митних постів також свідчить про системність і масштаб торгівлі [3].

Фізична організація торгівлі між Київською Руссю та Візантійською імперією спиралася на добре розвинену транспортну мережу, в основі якої лежали водні артерії. Головним маршрутом, що поєднував два центри, був так званий «шлях із варяг у греки» — річково-морський торговий коридор, який проходив через Балтійське море, річки Західної Двіни, Дніпра, волоки, Чорне море і виводив купців безпосередньо до Константинополя [71].

Структура маршруту передбачала проходження через ключові міста та торговельні пункти: Ладога — Новгород — Смоленськ — Київ — Вишгород — Дніпро — острови на дніпровських порогах — о. Хортиця — і далі до гирла Дніпра. Сам маршрут був не лише географічно складним, а й потенційно небезпечним, особливо на ділянці дніпровських порогів, де купці зазнавали значних труднощів у перевезенні товарів. Проте саме цей шлях забезпечував стабільне і порівняно швидке сполучення між Північчю та Півднем, роблячи Київ головною транзитною точкою на торговому шляху [3].

Логістика торгівлі включала кілька ключових елементів [54,2]:

- Торговельні каравани. Торгівля з Візантією здійснювалася організовано, у вигляді караванів з купцями, які мали відповідні грамоти від князівської влади. Кожен караван супроводжувався озброєною охороною, зокрема дружиною, що забезпечувала захист від нападу кочових племен або розбійників.

- Князівські грамоти. Вони виступали формою офіційного дозволу на торгівлю, підтверджували особу і статус купця. У договорі 911 року прямо зазначено, що руські купці повинні мати при собі грамоту князя, аби отримати дозвіл на вхід до Константинополя.

- Митне регулювання. Хоча умови договорів (особливо 911 року) передбачали безмитну торгівлю, фактично діяли певні форми реєстрації і контролю. У самому Константинополі для руських купців виділяли спеціальний торговий квартал, де вони повинні були перебувати визначений термін, вести облік товарів і діяти через посередників.

- Внутрішня інфраструктура. У Київській Русі функціонували постійні торговельні ринки — «торги», що концентрували товарні потоки. У Києві існували спеціальні митні пункти, через які проходив облік іноземних товарів. Крім того, княжі представники, які контролювали торгівлю, забезпечували збирання мит і реалізацію державної монополії на окремі товари.

- Конвої і охорона. Значна частина маршруту проходила територією, що зазнавала нападів з боку печенігів та інших кочових племен. Це змушувало князів організовувати великі збройні експедиції для охорони торговельних караванів, що було задокументовано у літописах. Зокрема, княгиня Ольга проводила політику укріплення транзитних пунктів для гарантування безпечного пересування товарів.

Загалом логістика торгівлі Київської Русі з Візантією демонструє високий рівень організації, чітке розмежування функцій між владою і купецтвом, а також здатність держави забезпечувати захист і регулювання зовнішньоекономічної діяльності. Торгівля з імперією не була спонтанною чи

випадковою — вона являла собою складну систему, що включала транспорт, правові документи, військовий супровід та інституції контролю [54].

Візантійська імперія відіграла значну роль у формуванні зовнішньоекономічної політики й загальної економічної моделі Київської Русі. Її вплив був не лише торговим, а й інституційним та ідеологічним. Саме через систематичні й масштабні торговельні відносини з Візантією руська держава змогла сформувати власне бачення економічної організації, політики регулювання торгівлі та управління міжнародними контактами [2].

Передусім, Візантія стала для Русі джерелом зразків державного регулювання економіки. Угода 911 року, яка фіксувала умови перебування руських купців у Константинополі, демонструє приклад жорстко структурованого економічного порядку. Русь приймала й адаптувала ці підходи: доступ до торгівлі за князівськими грамотами, контроль за торговими місіями, облік імпорту та експорту стали невід'ємними елементами зовнішньоекономічної діяльності Києва [72]. Це свідчить про інституціалізацію зовнішньої торгівлі за візантійською моделлю — з її централізацією, дозвільною системою, оподаткуванням та участю держави у контролі економічного обороту. Активна торгівля з Візантією сприяла переорієнтації господарства Київської Русі на експортно-орієнтовану модель. Зокрема, збільшення обсягів торгівлі хутром, медом, воском, рабами спонукало до розвитку спеціалізованих галузей, які працювали не лише на внутрішні потреби, а й на експорт [1]. Особливо помітним це було в північних і південних регіонах Русі, де промисли, полювання, бджільництво й лов людей у степах стали важливими економічними практиками. Саме зовнішній попит, перш за все з боку Візантії, формував напрямок внутрішнього економічного розвитку [73].

Київська Русь також перейняла від імперії елементи грошово-вагової системи. Хоча власної монети держава на той час ще не карбувала (виняток — короткий період за Володимира Великого), на території Русі активно оберталися візантійські соліди. Це сприяло становленню уявлень про вартість,

масштаб цін, міжнародний обмін. Візантійські монети слугували не тільки як засіб розрахунку, але й як символ стабільності, престижу, а іноді навіть як прикраси або матеріал для переплавлення. Їхня присутність у скарбах на території Русі вказує на глибоку інтеграцію в імперську торговельну систему [73]. Окремо варто відзначити культурно-ідеологічний вплив торгівлі з Візантією на економічне мислення руської еліти. Для князівства торгівля з Константинополем не була просто економічною вигодою — вона слугувала елементом політичного престижу. Можливість легально торгувати з імперією визначала статус Русі як повноцінного суб'єкта міжнародних відносин. Руський князь, який міг організувати та захистити каравани до Візантії, підтверджував свою владу не лише внутрішньою силою, а й здатністю забезпечити вигідні міжнародні зв'язки. Таким чином, економіка виступала інструментом політичної легітимації, а сам факт торгівлі ставав показником державності [1].

Візантійський вплив проявлявся в урбаністичному розвитку Київської Русі. Зростання зовнішньої торгівлі стимулювало розвиток міських центрів — особливо Києва, який функціонував як головний посередник між північчю Русі та Візантією. Під впливом візантійських торговельних практик у Києві формувалися спеціальні ринки, податкові служби, укріплення портів, скарбниці для зберігання товарів і мит. Візантія виступала еталоном міської організації економіки, що втілювалося через структуру князівського управління торгівлею [74].

Упродовж X–XI століть торговельні взаємини між Київською Руссю та Візантійською імперією зазнали істотних трансформацій, обумовлених як внутрішніми процесами в обох державах, так і глобальними геополітичними змінами. Ці зміни не мали лінійного характеру: періоди активної співпраці змінювалися фазами конфліктів, тимчасовими розривами контактів або послабленням взаємного інтересу. Проте загалом динаміка відносин свідчить про тривале прагнення обох сторін зберігати економічні зв'язки навіть у несприятливих умовах [3].

Один із перших значних етапів змін пов'язаний із правлінням княгині Ольги. Після загибелі Ігоря у 945 році відбулося зменшення агресивності у відносинах з імперією та перехід до більш поміркованої дипломатії. Княгиня Ольга здійснила подорож до Константинополя (бл. 957 року), де її прийняв імператор Костянтин VII Багрянородний. Попри те, що безпосередніх торговельних домовленостей під час цього візиту не було укладено, сама подія стала підтвердженням бажання Русі зберігати тісні контакти з імперією. У цей період торгівля тривала на основі попередніх договорів, однак із дещо зменшеною інтенсивністю [18].

Нова хвиля активізації зовнішньоекономічних зв'язків з Візантією припадає на часи князювання Святослава Ігоровича (960-ті роки). Однак його політика щодо Візантії мала амбівалентний характер: з одного боку, він намагався закріпитися на Балканах, що викликало пряму військову конфронтацію з імперією; з іншого — розумів економічну вигоду від збереження торговельного каналу. Поразка Святослава під Доростолом у 971 році й підписання мирної угоди означали тимчасове зниження ролі Русі як партнера у Візантії, проте канал торгівлі залишився відкритим [20].

Кардинальні зміни у торговельних відносинах відбулися за правління князя Володимира Великого. Його хрещення у 988 році, здійснене за участі візантійських місіонерів і в рамках династичного союзу з Константинополем (шлюб із принцесою Анною), стало не лише релігійним, а й глибоко політичним актом. Після хрещення Київська Русь отримала новий імідж в очах Візантії — як християнської, цивілізованої держави. Це сприяло інституціоналізації торгівлі на новому рівні: обмін товарами відбувався у ширшому культурному й дипломатичному контексті. Офіційне запровадження християнства сприяло зростанню попиту на візантійські товари церковного призначення — ікони, посуд, тканини для облачення, літургійне начиння. Водночас сам характер торгівлі став більш системним і менш залежним від військових конфліктів [22].

У XI столітті, особливо за правління Ярослава Мудрого, спостерігається піковий етап стабільності і розквіту торговельних відносин з Візантією. У цей період Русь уклала династичні шлюби з європейськими державами, підвищувала свій авторитет на міжнародній арені й активно експортувала товари. Торгівля з Візантією відзначалася системністю, обумовленою як внутрішньою централізацією Русі, так і стабілізацією південних рубежів після тимчасового ослаблення печенізької загрози [2]. Київ перетворюється на справжній центр транзиту — не лише між північчю та півднем, а й між Сходом і Заходом. У скарбах цього періоду простежується зростання частки візантійських монет, а також товарів ремісничого виробництва. Водночас наприкінці XI століття динаміка торговельних контактів поступово змінюється. Візантія переживає внутрішню кризу, зростає роль італійських торговельних республік у Чорноморському регіоні, а Русь усе більше орієнтується на нові західні ринки. Зовнішньоекономічні зв'язки з імперією залишаються важливими, однак втрачають статус виключної осі торгівлі, якою вони були у X столітті [9].

Отже, торговельні зв'язки Київської Русі з Візантійською імперією упродовж IX–XI століть стали ключовим чинником становлення зовнішньоекономічної моделі руської держави. Вони розвивалися в умовах активної дипломатії, військово-політичного тиску, а згодом — стабільного партнерства, заснованого на міждержавних угодах. Зміст договорів 911 і 944 років свідчить про високий рівень юридичного регулювання і взаємних зобов'язань, що було нетиповим явищем для ранньосередньовічної Європи. Руський експорт був орієнтований на постачання ресурсів — хутра, меду, воску, рабів — які мали сталий попит у Візантії. Натомість імпорт охоплював шовкові тканини, церковне начиння, вина, ювелірні вироби, що слугували як предметами розкоші, так і інструментами культурної трансформації. Торговельні шляхи, зокрема «шлях із варяг у греки», забезпечували інтенсивний обіг товарів, а сама торгівля впливала на розвиток міст, формування господарських структур і уявлень про державність.

Таким чином, торгівля з Візантією не лише наповнювала економіку Київської Русі ресурсами, а й сприяла її політичній інтеграції в християнську Європу, слугуючи важливим чинником державотворення.

### **3.2. Відносини із Західною Європою (Польща, Чехія, Угорщина, Священна Римська імперія)**

Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі із Західною Європою формувалися в умовах складного геополітичного середовища, у якому кожна зі сторін прагнула не лише до торгівлі, а й до зміцнення свого політичного впливу. У IX–XI століттях Київська Русь поступово утверджується як важливий гравець на карті європейської політики, а її зовнішньоекономічна активність поширюється не тільки на південний (візантійський) напрям, а й на західний — у бік католицького світу [3]. Цей напрям мав специфічне значення. З одного боку, він не був настільки стабільно організований, як торговельні зв'язки з Візантією. З іншого — відносини з Західною Європою давали Русі доступ до нових ринків, джерел престижних товарів, технологій, політичних альянсів. Важливу роль у формуванні цих зв'язків відігравав і релігійний фактор [10]. Після хрещення Русі за візантійським зразком (988 р.), її взаємини із Заходом, що орієнтувався на Рим, мали додаткове напруження: ідеологічні відмінності іноді ускладнювали економічну взаємодію, хоча й не блокували її повністю [19]. Особливість економічної політики Києва полягала у гнучкому поєднанні релігійної орієнтації на Схід із прагматичним підходом до торгівлі із Заходом. Західна Європа розглядалася як джерело металів, зброї, тканин, вина, а також як політичний простір, де можна було встановлювати династичні союзи. Саме династичні шлюби Ярослава Мудрого та його нащадків відкривали економічні канали, які згодом набували форми сталих торговельних маршрутів [38].

Відносини Київської Русі з Польщею в X–XI століттях мали комплексний характер, поєднуючи політичне суперництво, періодичні збройні

конфлікти та водночас тісні економічні контакти. Обидві держави розвивалися паралельно й були важливими суб'єктами регіональної політики Центрально-Східної Європи. Їхні зовнішньоекономічні відносини спиралися як на безпосередню торгівлю, так і на політичні домовленості щодо прикордонних територій, через які проходили важливі торговельні шляхи [75].

Одним із найактивніших економічних регіонів, де перетиналися інтереси Русі й Польщі, були Червенські міста — землі між Бугом і Сяном (Перемишль, Червен, Белз). Ці території неодноразово ставали об'єктом військово-політичної боротьби між Володимиром Великим і польським князем Болеславом Хоробрим. Попри це, вони виконували роль транзитної зони, де здійснювався обмін товарами та циркулювали купецькі каравани. Торгівля тут існувала постійно, незалежно від політичного контролю, і забезпечувала Києву вихід на ринки Центральної Європи [12].

Серед основних товарів, які експортувалися з Русі до Польщі, були хутро, віск, мед, сіль, а також раби. Сіль особливо цінувалася в прикордонних регіонах, і її постачання контролювалося київською адміністрацією. Польська сторона, у свою чергу, експортувала ремісничі вироби, зокрема металеві знаряддя, прикраси, зброю, а також продукти скотарства, включаючи худобу та шкіру. Такий обмін мав взаємовигідний характер і підтримувався попитом з обох боків [76].

Важливу роль у формуванні стабільних економічних зв'язків відігравали династичні шлюби, які виконували не лише політичну, а й економічну функцію. Шлюб Ярослава Мудрого з дочкою польського короля Мешка II — або, за іншими джерелами, його тісні зв'язки з польською династією — сприяли зміцненню торговельних каналів, а також створенню позитивного клімату для купців [9]. Контакти на рівні князівських родин фактично легітимізували економічну взаємодію між двома державами, надаючи їй стабільного характеру. Київ і Польща активно взаємодіяли у контексті транзитної торгівлі. Через польські землі проходили шляхи, що з'єднували Русь із Чехією, Моравією та територіями Священної Римської імперії.

Польські прикордонні міста виступали своєрідними перевалочними пунктами для товарів, що прямували до й із Києва [39]. Попри періодичні загострення у відносинах, які часом виливалися у відкриті конфлікти, економічна взаємозалежність змушувала обидві сторони до тимчасових компромісів. Це дозволяло зберігати комунікаційні канали й забезпечувати постійний обіг товарів.

Зовнішньоекономічні відносини Київської Русі з Чехією мали менш конфліктний, ніж із Польщею, але не менш стратегічний характер. Чехія в X–XI століттях була частиною сфери впливу Священної Римської імперії та водночас зберігала певну автономність у своїй зовнішній політиці, що дозволяло їй здійснювати самостійну торговельну й дипломатичну діяльність. Для Київської Русі Чехія виконувала насамперед роль посередника у торгівлі з Центральною Європою, зокрема з німецькими землями та Моравією [11].

З огляду на географічне розташування, торгівля з Чехією здійснювалася переважно сухопутними маршрутами через Польщу або через карпатські перевали. Основними товарами, які надходили з Русі, були хутро, шкіра, віск, деревина, а також сировина, необхідна для виготовлення ремісничої продукції. Натомість чеські купці постачали до Києва вироби з металу — зокрема мечі, сокири, наконечники стріл, інструменти для обробки дерева та металу. Окреме місце в торгівлі займали вироби з бронзи, латуні та олова, які в Русі не вироблялися в достатній кількості, але були необхідними для побуту й ремесла [40].

Торгівля з Чехією мала характер взаємного обміну ремісничими технологіями. Контакти з чеськими майстрами сприяли розвитку окремих галузей ремесла на території Русі, зокрема металообробки. У розкопках на території Києва, Чернігова, Вишгорода виявлено численні зразки виробів, аналогічних чеським, що може свідчити як про прямий імпорт, так і про копіювання місцевими ремісниками зарубіжних зразків [18]. Окрім економіки, чесько-руські зв'язки мали також дипломатичну основу, яка забезпечувала безпеку торгівлі. Відомо про контакти князя Ярослава Мудрого з чеським

двором. Хоча документальних свідчень про формальні договори збереглося мало, історичні джерела фіксують обопільні посольства та дипломатичні візити, які супроводжували торгівлю або використовували її як прикриття для переговорів [41].

Значення Чехії для Київської Русі посилювалося тим, що вона не лише була самостійним партнером, а й відкривала доступ до західноєвропейських технологій, ремесел та товарів, які могли бути недоступними через прямі контакти з імперськими німецькими землями [3]. Таким чином, чеські землі виступали своєрідним фільтром і передавачем елементів західноєвропейської культури й економіки. Особливо важливу роль у чесько-руських зв'язках відігравала церковна сфера, яка мала опосередкований вплив на торгівлю. Враховуючи католицьку орієнтацію Чехії та православ'я Київської Русі, релігійна відмінність не перешкоджала економічній співпраці, проте зумовлювала певні формати взаємодії: зокрема, уникнення торгівлі культовими предметами або текстами. Проте обмін церковним начинням, посудом, тканинами для облачення був частиною двосторонньої торгівлі [20].

Угорське королівство, що сформувалося на рубежі IX–X століть, стало для Київської Русі важливим західним сусідом і торговим партнером. Економічна співпраця між двома державами розвивалася на перетині політичних інтересів, стратегічної географії та потреби в доступі до регіональних ринків. Водночас Угорщина відігравала роль транзитної ланки в обміні Києва з країнами Центральної та Південно-Східної Європи [21].

Природно-географічні умови, передусім Карпатський регіон, визначали специфіку торговельного сполучення між Києвом і Буда (згодом — Пештом). Через карпатські перевали, зокрема Ужоцький і Верецький, проходили важливі торгові маршрути, які з'єднували руські міста — Галич, Ужгород, Перемишль — з територією Угорського королівства. Ці шляхи забезпечували не тільки обмін товарами, а й переміщення людей, включаючи купців, ремісників, найманців, а також дипломатичні місії [1].

Угорщина імпортувала з Русі сировинні ресурси: хутро, віск, мед, сіль, деревину, а також рабів, які залишалися одним із головних експортних ресурсів у перші століття існування руської держави. Серед угорських товарів, що надходили до Русі, ключове місце займали коні, худоба, металеві вироби, вино, а також зброя, виготовлена як місцевими ремісниками, так і привезена з латинського Заходу. Торгівля кіньми та худобою особливо активізувалася в періоди політичної стабільності, коли сторони підписували мирні угоди або перебували у стані династичного союзу [19].

Політичний аспект мав велике значення для економічної стабільності. У період правління Володимира Великого, а згодом — Ярослава Мудрого, відносини з Угорщиною підтримувалися через династичні шлюби та союзи, які зміцнювали взаємну довіру. Зокрема, одна з дочок Ярослава була одружена з угорським королем Андрашем I [60]. Цей союз мав не лише політичну, а й економічну вагу: він відкривав руським купцям безпечний доступ до угорських ринків, забезпечував захист караванів, дозволяв вільне пересування людей і товарів на прикордонних територіях. Обидві держави підтримували військово-економічну співпрацю. Угорські загопи іноді виступали союзниками Русі у її збройних конфліктах, а руські війська — підтримували угорців у боротьбі з внутрішньою опозицією або з візантійськими інтересами на Балканах. Військова взаємодія також мала економічні наслідки — зокрема, у вигляді здобичі, перерозподілу територій, або укладення економічних угод після спільних кампаній [78].

Окремим аспектом економічних відносин була співпраця в прикордонних регіонах, особливо на території Закарпаття. Тут діяли спільні ринки, ремісничі центри, відбувалося змішування населення. Цей регіон неодноразово змінював політичну приналежність, однак економічна активність у ньому залишалася стабільною. Саме тут формувалися довготривалі моделі русько-угорської економічної взаємодії, засновані на обміні, торгівлі та спільному освоєнні ресурсів [20].

Священна Римська імперія, як найпотужніший політичний і економічний центр Західної Європи в X–XI століттях, була для Київської Русі важливим, хоча й складним у доступі, зовнішньоекономічним партнером. Безпосередні торговельні контакти між Руссю та імперією були обмежені географічною віддаленістю, відсутністю спільного кордону і політичними бар'єрами. Однак завдяки опосередкованим зв'язкам через Польщу, Чехію та Угорщину Київська Русь мала сталий канал обміну з німецькими землями, які входили до складу імперії [22].

Експорт з Русі до Священної Римської імперії включав, як і в торгівлі з іншими західними державами, хутро, віск, мед, сіль, рабів, а також інші сировинні продукти, які були затребувані в німецьких містах. Особливо цінувалися руські хутра, які постачалися на ярмарки Південної Німеччини — в Аугсбург, Регенсбург, Нюрнберг — переважно через посередництво чеських і польських купців. Доступ Києва до цих ринків був непрямим, проте постійним і стратегічно важливим [18].

У зворотному напрямку імпортувалися товари, які не вироблялися в Русі або мали обмежене місцеве виробництво: зброя високої якості, ювелірні вироби, скло, дорогі тканини, вина, залізо та латунь, а також предмети церковного призначення. Ці товари надходили до київських ринків або як елементи приватного обміну, або як дипломатичні подарунки, або в складі торговельних партій, що просувалися через посередницькі держави [79].

Особливу роль у налагодженні русько-імперських відносин відігравали династичні шлюби та дипломатичні місії. Однією з найвідоміших подій такого типу стала активна династична політика Ярослава Мудрого, який одружив своїх дочок з представниками впливових західноєвропейських правлячих домів. Зокрема, Анна Ярославна стала королевою Франції, одна з інших дочок — дружиною імператора Генріха III або одного з його васалів (існують дискусії щодо точного титулу). Ці шлюби мали глибоко стратегічне значення: вони не лише зміцнювали політичний статус Києва, а й створювали економічні передумови для активізації обміну [61]. У літописах збереглися згадки про

посольства між Києвом та двором імператора, що засвідчує спроби встановити прямі зв'язки на найвищому рівні. Хоча прямі торгові договори між Київською Руссю та Священною Римською імперією не були зафіксовані в джерелах, сам факт існування таких посольств свідчить про потенціал до інституціоналізації економічної співпраці [2,3].

Важливу роль у русько-німецьких зв'язках відігравала також церковна дипломатія. Попри конфесійну відмінність — католицизм на заході та православ'я в Києві — сторони уникали прямих релігійних конфліктів у контексті економіки. Більше того, певні зразки літургійного начиння, книги, тканини для церковного використання, що потрапляли до Русі, мали німецьке походження [23]. Це свідчить про те, що релігійні відмінності не заважали економічному обміну в церковній сфері. Ще одним інструментом економічного впливу імперії на Русь був поширення технічних інновацій і знань. Через зв'язки з імперськими землями руські ремісники отримували доступ до нових технологій металообробки, будівництва, ювелірної справи. Це впливало на внутрішній розвиток промислів у Київській Русі, особливо у великих містах, де з'являються майстерні з ознаками західноєвропейських технологічних зразків [23].

Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі із Західною Європою мали свої особливості, які відрізняли їх від відносин із Візантією чи мусульманським Сходом. Вони формувалися поступово, без єдиного центру тяжіння, натомість охоплювали низку західних держав — Польщу, Чехію, Угорщину, Священну Римську імперію — і ґрунтувалися як на політичних, так і на суто економічних інтересах. На відміну від відносин з Візантією, де торгівля була системно врегульованою й забезпечувалася міждержавними договорами, у випадку з Заходом йшлося про більш гнучку, децентралізовану і частково опосередковану форму економічної взаємодії [45].

Специфікою цих відносин було те, що Київська Русь виступала сировинним експортером і водночас транзитною державою. Її товарна спеціалізація — хутро, віск, мед, сіль, раби — відповідала структурі попиту в

Центральній Європі. Натомість із Заходу надходили предмети, які Русь не виробляла або виробляла у вужчих масштабах: високоякісна зброя, металеві вироби, прикраси, тканини, скло, вино, престижні товари церковного й аристократичного вжитку [80].

На відміну від Візантії, яка пропонувала чітко регламентований протокол прийому руських купців, Західна Європа переважно не мала єдиної системи допуску до торгівлі. Торгові зв'язки встановлювалися завдяки династичним шлюбам, локальним домовленостям між князями та міськими адміністраціями, або навіть через приватну ініціативу купців. Це створювало більш динамічну, але менш захищену модель економічної взаємодії, у якій значну роль відігравала дипломатія й особисті зв'язки еліти [55]. Важливою рисою було поступове входження Русі в латинський економічний простір через міжособистісні альянси. Шлюби князів Ярослава Мудрого з представниками королівських родин Франції, Норвегії, Угорщини, Польщі, можливо — Німеччини, створювали умови для появи «неформальної економічної зони», у якій Київ мав не лише торговельну, а й політичну вагу. Це сприяло створенню позитивного образу Київської Русі як стабільного, передбачуваного і важливого партнера для Західної Європи [55].

Важливою відмінністю західного вектора економічної політики Русі було більш тісне поєднання торгівлі з військово-політичними подіями. Економічна активність посилювалася у періоди союзництва (наприклад, з Угорщиною), а зменшувалася під час конфліктів (з Польщею у період боротьби за Червенські міста). Проте загалом руська дипломатія демонструвала здатність відновлювати економічні відносини навіть після військових протистоянь, що свідчить про високий рівень усвідомлення цінності торговельних каналів [45]. Окремо слід зазначити вплив західноєвропейських технологій і культурних зразків, які надходили до Київської Русі через торговельні зв'язки. Це стосувалося як військової справи (типи зброї, обладунки), так і ремесла (металургія, ювелірна справа, гончарство). Через такі контакти Русь інтегрувалася до загальноєвропейського

технологічного простору, зберігаючи при цьому власну культурну ідентичність.

Отже, зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі із Західною Європою в X–XI століттях були важливою складовою загальної стратегії міжнародної присутності та економічного розвитку держави. Через торговельні, дипломатичні й династичні канали Русь активно взаємодіяла з Польщею, Чехією, Угорщиною та Священною Римською імперією. Хоча ці зв'язки мали менш систематизований характер, ніж русько-візантійські, вони відзначалися гнучкістю, динамічністю та широким географічним охопленням. Торгівля з країнами Заходу забезпечувала Київ високоякісними ремісничими виробами, металами, зброєю, тканинами й вином. У свою чергу, Русь постачала сировину — хутро, віск, мед, рабів — та виступала транзитною ланкою між північними, східними та південними ринками. Важливу роль у підтриманні стабільної економічної взаємодії відігравали династичні шлюби, які зміцнювали міждержавні альянси та відкривали нові торговельні можливості.

Таким чином, західноєвропейський вектор був не допоміжним, а повноцінним напрямом зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі, що сприяв її інтеграції в систему середньовічної Європи та посилював політичний і економічний статус держави на міжнародній арені.

### **3.3. Торгові контакти зі Сходом (Хозарський каганат, Булгарія, арабський світ)**

Східний напрям зовнішньоекономічних зв'язків відігравав фундаментальну роль у становленні міжнародної торгівлі Київської Русі ще на ранньому етапі її формування. На відміну від західного та південного напрямів, які активізувалися переважно в X–XI ст., торгівля зі Сходом розпочалася значно раніше, ще за доби домінування Хозарського каганату. Через Схід Київська Русь мала вихід на обширний торговий простір: від Каспійського моря до Багдада, від Волги до Середньої Азії. Саме ці контакти

сформували первинні економічні структури Русі, визначили напрями руського експорту, а також заклали основу для грошового обігу в державі [80].

Географічне положення Київської Русі сприяло інтеграції у трансконтинентальні торгові системи, які пов'язували скандинавський світ, Поволжя, Кавказ і арабський Схід. Важливими торговими артеріями виступали Волзький торговий шлях, що з'єднував Північну Русь із Волгою і Каспієм, а також шляхи через степові території до хозарських і булгарських центрів. Ці маршрути дозволяли не лише обмінювати товари, а й інтегрувати руську економіку у більш широку систему ісламського світу, який у IX–X ст. залишався глобальним економічним лідером [3].

Зовнішня торгівля в східному напрямку була тісно пов'язана з військово-політичною ситуацією. Спочатку Київська Русь перебувала під значним впливом Хозарського каганату, який контролював торгові шляхи, збирав мито, регулював доступ до ринків Сходу. Згодом, після розгрому Хозарії Святославом у другій половині X ст., Київ здобув можливість вести більш самостійну торговельну політику. Проте новими посередниками стали булгари, які зосередили у своїх руках значну частину східної торгівлі [60].

Хозарський каганат був першим і найбільш впливовим східним партнером Русі в період її ранньої державності. У VII–IX століттях Хозарія виступала не лише як потужна політична держава, а й як центральний вузол трансконтинентальної торгівлі, який пов'язував Північну Європу, Середню Азію, Кавказ і арабський світ. Київська Русь на ранньому етапі свого розвитку була тісно включена в цю систему, часто в залежному або напівзалежному становищі [3]. Перші контакти між русами та хозарами мали переважно торговельно-данинний характер. Руські купці, що здійснювали торгівлю на Волзі або в Причорномор'ї, були змушені сплачувати мито хозарам, які контролювали ключові річкові шляхи та волоки. Особливе значення мало мито, що стягувалося при проходженні територій, підконтрольних каганату. Відомо, що купці з північних земель, у тому числі варяги, які прямували через

Русь до Хозарії, проходили через так званий хаз — офіційний митний пункт, де відбувалася реєстрація вантажів і сплата податків [60].

Міста Ітіль (столиця Хозарії), Семендер, Саркел були головними центрами, де відбувалася торгівля між русами й хозарами. Саме через ці міста руські товари — хутро, раби, мед, віск, шкіра, деревина — потрапляли до Середньої Азії й арабського Сходу. У відповідь Київ отримував арабське срібло (у вигляді дирхемів), шовк, прикраси, прянощі, кераміку, а також продукти металургії, які були особливо цінними для ремісничого виробництва в Русі [22].

Важливим елементом цих зв'язків була функція Хозарії як посередника. Каганат не тільки контролював транзит, а й виконував роль «економічного буфера» між мусульманським світом і Руссю. Унаслідок цього Русь отримувала доступ до арабських товарів, навіть не маючи прямих контактів із Халіфатом. У деяких випадках хозарські купці виступали партнерами або конкурентами руських торговців на одних і тих самих маршрутах [61].

Тісні економічні зв'язки з хозарами мали також інституційну складову. Згідно з археологічними даними та письмовими джерелами (зокрема, працями Ібн Хордадбеха та аль-Масуді), руси вели облік товарів, користувалися арабським сріблом, здійснювали обмін за сталими правилами, які регулювалися не тільки традиціями, а й нормами ісламського права. Це свідчить про високий ступінь організованості торгівлі навіть у ранній період історії Русі [47]. Однак у другій половині X ст. ситуація змінилася. Після походів князя Святослава на Хозарію (964–966 рр.) хозарський каганат зазнав поразки й втратив політичну і економічну вагу. Це мало двозначний ефект для Київської Русі. З одного боку, Русь здобула контроль над частиною транзитних маршрутів і послабила монополію хозар на східну торгівлю. З іншого — втрата Хозарії як стабільного посередника ускладнила доступ до деяких ринків, що раніше забезпечували хозари [20].

Після занепаду Хозарського каганату у другій половині X століття головним східним торговельним партнером Київської Русі стала Волзька

Булгарія — мусульманська держава, розташована на середній Волзі, яка швидко перетворилася на важливий центр торгівлі в регіоні. Вона успадкувала частину транзитних функцій Хозарії й налагодила стабільну систему економічних зв'язків як з Руссю, так і з арабським світом. Саме через Булгарію Київська Русь упродовж X–XI ст. підтримувала регулярну торгівлю зі Сходом, отримуючи доступ до товарів мусульманських країн і посередницьких ринків Каспію та Ірану [61].

Волзький торговий шлях був центральною артерією, яка з'єднувала Північну і Центральну Русь із Булгарією. Через Волгу і її притоки руські купці потрапляли до Булгару — головного міста держави, де здійснювався обмін товарами. Цей маршрут мав стратегічне значення, оскільки дозволяв уникати степових небезпек і був відносно безпечним для караванів [55]. Основними експортними товарами Київської Русі до Булгарії залишалися:

- хутро (соболь, білка, лисиця),
- мед і віск,
- раби (здебільшого військовополонені або кримінальні злочинці),
- залізо і деревина,
- вироби з кістки, шкіри та дерева.

Волзька Булгарія, у свою чергу, постачала до Києва та інших руських міст:

- срібні дирхеми, які стали основою грошового обігу в Русі,
- тканини східного походження, зокрема шовкові й бавовняні,
- скляні вироби,
- прикраси, виготовлені за мусульманськими зразками,
- арабські книги та предмети релігійного вжитку, які могли використовуватись у культурному середовищі Русі або реекспортуватись.

Одним із найвагоміших доказів масштабу цієї торгівлі є археологічні знахідки на території Русі — передусім численні скарби з арабськими срібними дирхемами IX–X ст., знайдені у Новгороді, Києві, Чернігові, Полоцьку. Дирхеми свідчать не тільки про грошову участь Русі в ісламській

торгівлі, а й про включення її до ширших економічних процесів. Відомо, що дирхеми використовувались не лише як засіб платежу, а й як матеріал для переплавлення, особливо в ювелірному ремеслі [62].

Особливістю русько-булгарських відносин було також переплетення торгівлі й дипломатії. Київські князі підтримували контакти з булгарськими володарями, зокрема на рівні посольств і угод про недоторканність купців. Торгівля велася у межах чітко регламентованих правил, що забезпечували захист майна й життя купців [63]. У цьому контексті Волзька Булгарія була не просто торговим партнером, а важливим вузлом економічної стабільності у східному регіоні. Окрім економіки, булгарський вплив проявлявся і в культурній сфері. Через контакти з Волзькою Булгарією в Русі з'являлися зразки мусульманського мистецтва, зокрема прикраси, орнаменти, предмети побуту. Хоча іслам як релігія не мав масового впливу на Русь, мусульманська естетика і практики обміну були частково інтегровані в матеріальну культуру Русі — особливо через предмети розкоші [64].

Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі з арабським світом у X–XI століттях мали переважно опосередкований характер, однак їх значення для розвитку економіки Русі було суттєвим. Через території Хозарського каганату, а згодом Волзької Булгарії, арабські товари та срібло масово надходили на руські землі, а звідти — у зворотному напрямку — йшов потік руського експорту. Контакти з мусульманським світом відігравали важливу роль у становленні грошової системи, міжнародної торгівлі й матеріальної культури Київської Русі [3].

Починаючи з IX ст., арабські географи та мандрівники фіксують активну присутність русів на східних ринках. Зокрема, Ібн Хордадбех у «Книзі шляхів і країн» описує руських купців, які торгували на території мусульманських країн, прибуваючи туди через хозарські землі. Ібн Фадлан, учасник посольства Аббасидського халіфату до Волзької Булгарії в 921–922 рр., залишив у своїх записах опис русів як торговців, які прибували на Волгу з півночі, з товарами та рабами. В його описі зазначено зовнішній вигляд, поведінку, побут і

ритуали русів — це одне з найдетальніших джерел того часу про їхню присутність у східному світі [47]. Основою економічного інтересу мусульманських купців до Русі були натуральні ресурси:

- раби, які мали стабільний попит на ринках Багдада, Дамаска та інших міст,
- хутро, яке цінувалося в країнах мусульманського Сходу як предмет розкоші,
- віск і мед, що використовувалися як у побуті, так і в релігійній сфері,
- деревина і залізо, необхідні для ремесел і будівництва.

Зі Сходу до Русі надходили:

- срібні дирхеми, які стали ключовим елементом грошового обігу Русі до XI століття,
- тканини з Ірану, Сирії, Єгипту,
- ювелірні вироби, предмети побуту, скло, прянощі,
- розкішні речі, які часто осідали при князівських дворах або перепродавалися далі на захід.

Масштаби торгівлі підтверджуються не лише письмовими джерелами, а й археологічними матеріалами. На території Київської Русі знайдено сотні скарбів, що містять арабські срібні дирхеми, датовані IX–X ст. Найбільша їх кількість виявлена у Новгороді, Смоленську, Києві та на шляху до Волги. Часто дирхеми знаходять у вигляді розрізаних шматків — це свідчить про їх використання не як монет у звичному сенсі, а як вагового срібла, що йшло на переплавлення чи обмін

Хоча прямих торгових контактів із центрами Халіфату Русь, імовірно, не мала (через географічну віддаленість та посередництво інших держав), її економіка стала частиною ісламського торгового світу. Це мало кілька важливих наслідків:

- по-перше, грошова система Русі до кінця X століття фактично будувалась на основі арабського срібла,

- по-друге, матеріальна культура містила численні елементи східного походження,

- по-третє, економічна логіка Русі була включена в глобальні трансрегіональні обміни, де ісламський світ виконував провідну функцію.

Ці зв'язки поступово занепадають після середини XI століття.

Причинами стали:

- зменшення видобутку срібла в Халіфаті,
- розпад єдиної арабської торговельної системи,
- посилення ролі Західної Європи та Візантії як торговельних центрів.

Втім, протягом кількох століть саме арабський світ був головним джерелом іноземного срібла, зразків предметів розкоші та нових економічних практик, які значною мірою вплинули на розвиток господарської моделі Київської Русі.

Східна торгівля Київської Русі мала низку специфічних рис, які вирізняли її з-поміж інших напрямів зовнішньоекономічної діяльності. Вона була менш формалізованою, ніж торгівля з Візантією, але водночас – більш гнучкою, динамічною і тісно пов'язаною з внутрішніми соціально-економічними структурами Русі. Основними її характеристиками були: активне використання посередників, високий рівень залежності від водних транспортних шляхів, особлива роль срібла в грошовому обігу, а також наявність таких практик, як організована работоргівля [47].

Однією з визначальних форм східної торгівлі була купецька ініціатива з князівським заступництвом. На відміну від візантійського напрямку, де існували договори, чітко прописані правила торгівлі та митні умови, східна торгівля базувалася на усних домовленостях, традиціях і персональних контактах купців. Руські каравани зазвичай вирушали на Волгу або далі в супроводі озброєних загонів, організованих або фінансованих місцевими князями, які мали з цього дохід у вигляді частини товару, податків або мита [3].

Важливою особливістю було широке використання посередників. Спочатку цю функцію виконували хозари, пізніше — волзькі булгари. Вони забезпечували обмін товарами між Руссю та арабськими купцями, гарантували безпеку торгівлі та слугували каналом передавання срібла, тканин, кераміки й інших товарів східного походження. Руські купці рідко проникали глибше в мусульманські землі — їхній маршрут зазвичай завершувався в Булгарі або на межі степів [9]. Система платежів у східній торгівлі також мала свої особливості. Основним платіжним засобом виступало вагове срібло, представлене арабськими дирхемами. При цьому дирхеми нерідко розрізалися на частини (іноді спеціально клеймовані), які виконували функцію зручного розрахункового засобу в умовах нестачі карбованої місцевої монети. Археологічні знахідки підтверджують, що такий обіг мав місце у великих центрах торгівлі, таких як Київ, Чернігів, Новгород [55].

Окремим явищем східної торгівлі була работоргівля, яка хоч і вважається морально суперечливою з сучасної точки зору, проте в період IX–X ст. була легальною й важливою частиною економіки. Рабів постачали на східні ринки з території прикордонних степів, іноді в результаті військових походів або захоплення під час міжусобних конфліктів. Арабські джерела, зокрема Ібн Фадлан, прямо вказують на руських купців, що торгували рабами на Волзі. Раби виступали одним із найцінніших товарів, оскільки на ринках Халіфату існував високий попит на трудові ресурси, особливо в сільському господарстві, армії та домашньому побуті [3].

Організація торговельного процесу в східному напрямі передбачала тривалі подорожі з високим рівнем ризику. Для подолання великих відстаней і небезпек каравани формувалися із кількох десятків купців, що об'єднували свої ресурси, наймали збройну охорону та домовлялися з місцевими правителями про «гарантії проходу». У разі порушення таких гарантій караван міг бути розграбований, що неодноразово траплялося в умовах нестабільності [41]. Також слід зазначити вплив ісламського економічного середовища на Русь. Через східну торгівлю руські купці знайомилися з практиками

ісламського банківництва, кредитування, контрактного оформлення угод, а також з нормами комерційної етики, прийнятими в мусульманських країнах. Деякі з цих елементів поступово проникають у господарську практику Київської Русі, зокрема в таких містах, як Чернігів і Смоленськ, які були тісно пов'язані з Волзьким торговим шляхом [42].

Східний напрям зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі у IX–XI століттях був одним із найважливіших у системі її міжнародних зв'язків. Хоча згодом він поступився за масштабом і впорядкованістю торгівлі з Візантією та Західною Європою, саме контакти зі Сходом відіграли визначальну роль на ранньому етапі економічного розвитку Русі. Східний вектор не лише забезпечував державу матеріальними ресурсами, а й сприяв формуванню фінансових механізмів, торговельної логістики, інституційної організації зовнішньої торгівлі [1].

Однією з ключових відмінностей східної торгівлі було її більш прикладне й прагматичне спрямування. На відміну від Візантії, де торгівля мала чітко церемоніальний і дипломатичний характер, східні контакти будувалися на економічній доцільності та взаємній вигоді. Київська Русь виступала у ролі постачальника дефіцитних ресурсів — хутра, воску, рабів, меду — й отримувала в обмін срібло, тканини, зброю, предмети розкоші. Ці відносини значною мірою впливали на соціально-економічну структуру Русі, особливо в північних регіонах, де зосереджувалося виробництво й первинне накопичення багатства [40].

Східна торгівля відрізнялася також інституційною гнучкістю. Відсутність жорсткої регламентації сприяла адаптації до різних політичних умов, появі нових маршрутів, використанню посередників. Разом із тим, це робило торгівлю вразливою до змін: занепад Хозарського каганату, зміна політики у Волзькій Булгарії, криза Халіфату — усе це безпосередньо впливало на динаміку економічної активності Києва на сході [39].

У середині XI століття починається занепад східного вектора, що пояснюється кількома чинниками. По-перше, зменшення притоку срібла з

арабських країн через кризу видобутку у регіоні Ірану й Середньої Азії. По-друге, зміцнення зв'язків Києва з Візантією та Західною Європою, які пропонували не лише товари, а й нові політичні, культурні та релігійні перспективи. По-третє, зміни у внутрішній структурі Русі, зростання значення княжих центрів, які більше орієнтувались на південно-західний вектор розвитку [22]. Однак навіть із втратою своєї домінантної позиції, східна торгівля залишила глибокий слід у руській економіці. Саме через цей напрям Київська Русь була втягнута в обіг ісламського срібла, сформувала базові механізми обміну, навчилася вести торгівлю з іноземними партнерами за правилами, які відповідали тогочасній міжнародній практиці. Вона також отримала перший досвід організації караванної торгівлі, ведення обліку, зберігання скарбів та формування товарних запасів.

Отже, східний напрям зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі був не просто одним із векторів торгівлі, а ключовим чинником формування її ранньої економіки. Через контакти з Хозарським каганатом, Волзькою Булгарією та арабським світом Русь інтегрувалася в широку міжнародну торговельну мережу, що охоплювала Євразію. Ці зв'язки забезпечували державу сріблом, ремісничими виробами, тканинами й престижними товарами, водночас стимулюючи розвиток експорту — хутра, меду, воску, рабів. На відміну від інших напрямів, східна торгівля була гнучкішою, менш формалізованою, але глибоко вкоріненою у практичну економіку. Вона вимагала участі князівської влади, активності купецтва, співпраці з посередниками та вміння адаптуватися до політичних змін. Завдяки Сходу Київська Русь засвоїла вагові грошові системи, техніки торгівлі, елементи мусульманської господарської культури.

Попри поступове згасання східного вектора в другій половині XI століття, його вплив залишився визначальним у процесі становлення Русі як торговельної держави. Саме східні контакти створили підґрунтя для фінансової та економічної структури, що забезпечила подальше зростання й інтеграцію Києва у загальноєвропейський економічний простір.

### 3.4. Торговельні шляхи та їхня роль у міжнародній економіці

У системі зовнішньоекономічних зв'язків Київської Русі торговельні шляхи відігравали ключову роль. Вони були не лише інструментом переміщення товарів, а й основою політичної сили, джерелом прибутку та чинником державотворення. Київська Русь, завдяки своєму географічному положенню, знаходилася на перетині важливих міжнародних маршрутів, що з'єднували Північну Європу з Візантією, ісламським Сходом і Західною Європою. Це зробило її одним із головних транзитних центрів середньовічної Євразії [64]. Торговельні шляхи були структуровані за річковими маршрутами, які поєднували великі водні системи — Балтійське море, Дніпро, Волгу, Західний Буг, Дунай. Саме річковий транспорт дозволяв долати великі відстані з мінімальними витратами й забезпечував стабільний потік товарів. У місцях розриву між водними системами функціонували волоки — ділянки суходолу, через які човни та вантажі переносили з однієї річки на іншу. Ці ділянки контролювалися місцевою владою або князями й були важливим джерелом митних доходів [79]. Кожен торговельний маршрут мав свої особливості щодо товарного складу, безпеки, сезонності та політичного значення. Разом вони утворювали єдину логістичну систему, яка підтримувалася за рахунок військової охорони, дипломатичних угод і розвиненої інфраструктури — портів, митних пунктів, складів, ринків. Торговельні шляхи формували структуру міського розселення, визначали розвиток центрів ремесла, торгівлі та адміністрації [80].

Торговельний шлях «із варяг у греки» був найвідомішим і стратегічно найважливішим маршрутом у міжнародній економіці Київської Русі. Він поєднував Балтійське море з Чорним, створюючи водний коридор між скандинавськими країнами та Візантійською імперією [81]. Упродовж IX–XI століть цей шлях не лише забезпечував інтенсивний товарообмін, а й визначав політичну орієнтацію Київської Русі, сприяв урбанізації, розвитку міст, ремесел і зміцненню влади київських князів [82]. Географічно маршрут

розпочинався у варязьких землях (територія сучасної Швеції), далі пролягав через Фінську затоку, Ладозьке озеро, річку Волхов до Новгороду, звідти — по Дніпру через Смоленськ, Любеч, Київ і далі до Чорного моря, закінчуючись у Константинополі. Важливою особливістю шляху було подолання дніпровських порогів, яких нараховувалося дев'ять. Саме ця ділянка була найнебезпечнішою — купці змушені були вивантажувати товар, переносити човни волоком і захищатися від нападів кочівників [82].

Уздовж шляху сформувалась система міських центрів, які контролювали окремі етапи маршруту: Ладога, Новгород, Смоленськ, Київ, Вишгород. Кожен із цих пунктів мав митну, адміністративну та логістичну функції. Київ став центральним вузлом цього маршруту — місцем збору податків, перевантаження товарів, організації караванів і дипломатичних місій. Саме контроль над Києвом забезпечував князям політичне домінування на цьому шляху [83]. Основні товари, що переміщалися по цьому маршруту, включали:

- з півночі: хутро, мед, віск, раби, зброя;
- з півдня (Візантії): шовк, вино, ювелірні вироби, тканини, монети, церковне начиння.

Цей маршрут також мав військово-політичне значення. Наприклад, походи Олега (907), Ігоря (944), Святослава (968–971) до Константинополя здійснювалися саме по цьому шляху. Торговельна функція маршруту часто поєднувалася з дипломатичними і військовими діями, що свідчить про його багатоаспектну роль у зовнішній політиці Русі [83].

Шлях «із варяг у греки» виконував цивілізаційно-інтеграційну функцію — саме через нього до Русі надходили культурні й релігійні впливи з Візантії. Хрещення Русі у 988 році також частково було результатом тісних торговельно-політичних контактів, які підтримувалися по цьому шляху. Зі стратегічної точки зору, шлях «із варяг у греки» був не просто економічною артерією — він виступав основою для державної централізації та міжнародного авторитету Київської Русі. Контроль над ним забезпечував

доступ до заморських ринків, іноземних товарів і престижу у відносинах із провідними державами того часу [83].

Волзький торговельний шлях був другим за значенням міжнародним маршрутом Київської Русі після шляху «із варяг у греки». Його особливістю була орієнтація не на Візантію, а на Схід — через Волзьку Булгарію до Каспійського моря, Середньої Азії та арабського світу. Цей маршрут забезпечував Київській Русі участь у глобальних східно-ісламських торговельних мережах, що існували в IX–XI століттях, і став важливим джерелом срібла, товарів і ремісничих технологій [84]. Географічно Волзький шлях починався у Новгороді, далі пролягав по Волхову, через озеро Ільмень, річку Мсту, Волгу — до Булгара, а звідти — до Каспійського моря. Саме в Булгарі відбувався основний обмін товарами між руськими купцями та представниками мусульманського Сходу. Крім того, північні ділянки маршруту охоплювали також землі Ростово-Суздальської області, яка у другій половині XI ст. починає активно розвиватися як частина загальноєвропейських і східних зв'язків [84].

На цьому шляху Київська Русь експортувала: хутро, мед, віск, рабів, деревину, вироби місцевого ремесла. Імпорт з Булгарії та Сходу включав: срібні дирхеми, тканини східного виробництва, скляні вироби, прикраси, кераміку, арабські монети та предмети побуту. Цей маршрут був основним каналом притоку срібла до Київської Русі у IX–X ст., що мало вирішальне значення для становлення внутрішньої грошової системи. Саме з ним пов'язані численні археологічні знахідки скарбів, що містять десятки тисяч арабських дирхемів, зосереджених насамперед у північних регіонах Русі — Новгороді, Смоленську, Чернігові [85].

Особливістю Волзького шляху було те, що він не перебував під прямим контролем київських князів, натомість частково регулювався місцевими володарями, особливо у північно-східних регіонах. Це створювало умови для економічного зростання місцевих центрів, зокрема Новгорода і Ростова, які ставали самостійними суб'єктами зовнішньоекономічної діяльності. Шлях мав

і культурне значення: через нього до Русі проникали елементи мусульманської культури — стилістика прикрас, технології обробки металу, склоробство. Навіть не маючи прямого релігійного впливу, ісламський Схід формував частину матеріального середовища київської аристократії [84].

У другій половині XI століття значення Волзького шляху поступово зменшується. Це пов'язано з занепадом арабського срібного карбування, внутрішньою кризою у халіфаті, зростанням впливу західноєвропейських ринків і переорієнтацією Русі на південно-західні торгові зв'язки. Проте протягом тривалого часу Волзький маршрут залишався стратегічно важливим економічним каналом, який забезпечував участь Київської Русі у найрозвиненішій торговельній зоні тогочасного світу [85].

Західні торговельні шляхи Київської Русі становили важливу складову міжнародної економічної системи держави в X–XI століттях. Ці маршрути поєднували Київ із Польщею, Чехією, Угорщиною та територіями Священної Римської імперії, забезпечуючи Русі вихід на ринки Центральної та Західної Європи. У той час як шлях «із варяг у греки» і Волзький маршрут були головними каналами обміну зі Сходом та Півднем, західні шляхи дозволяли Київській Русі включатися до латинського економічного простору [86].

Географічно, західні маршрути проходили через Волинь, Червенські міста, землі сучасної Галичини, а також Карпатські перевали. Вони сполучали Київ із польськими містами (Краків, Сандомир), чеськими землями (Прага), угорськими торговельними центрами (Естергом, Буда), а також із південними регіонами Священної Римської імперії через перевалочні пункти в Моравії. Особливе значення мали прикордонні міста, зокрема Перемишль, Белз, Володимир, які виступали вузлами товарообміну, збору податків і охорони торгівлі [86].

Експорт із Русі на Захід включав: хутро, мед і віск, залізо, шкіру, сіль, рабів (у ранній період). Імпорт зі Заходу переважно складався з: металевих виробів (зброя, інструменти), тканин, прикрас, вина, посуду, виробів західноєвропейського ремесла. Окреме значення мала династична дипломатія,

яка сприяла відкриттю й закріпленню західних маршрутів. Шлюби Ярослава Мудрого та його доньок із правителями Франції, Угорщини, Норвегії, Польщі створили сприятливий політичний клімат для торгівлі. Такі альянси фактично легітимізували економічну присутність руських купців на західноєвропейських ринках [3].

Західні шляхи, на відміну від південних і східних, були менш вразливими до нападів кочовиків, однак їх проходження ускладнювалося гірським рельєфом, політичною нестабільністю в прикордонних регіонах і конкуренцією з місцевими торговельними мережами. Через це вони використовувалися переважно в мирні періоди, і торгівля по них була більш регулярною, ніж масовою [20].

Особливістю західного напрямку було й те, що він сприяв включенню Київської Русі до латинського цивілізаційного простору. Через ці маршрути поширювалися зразки західного ремесла, предмети католицького культу, нові технології обробки металу. Західна торгівля впливала на розвиток міст у західних землях Русі, таких як Володимир-Волинський, Перемишль, Звенигород, які з часом перетворилися на самостійні центри зовнішньоекономічної активності. Західні торговельні шляхи не були настільки централізовано контрольованими, як маршрут до Візантії чи Волга, проте вони доповнювали загальну торговельну структуру Київської Русі, розширюючи її вплив на європейському континенті та зміцнюючи її міжнародну суб'єктність [23].

Південні та степові торговельні шляхи Київської Русі відігравали значну роль у забезпеченні економічних зв'язків із Причорномор'ям, Кавказом, Кримом, а також з країнами Близького Сходу. Вони були найдавнішими маршрутами в регіоні, що існували ще до утворення Русі, і продовжували функціонувати в її складі, доповнюючи систему водних шляхів. У той же час, саме цей напрям мав найбільший рівень ризику через постійну загрозу з боку кочових племен — печенігів, торків, половців [67].

Географічно, південні маршрути пролягали від Києва вниз по Дніпру до Чорного моря, а далі — через Крим, Таманський півострів або Кавказ до Візантії, Хозарії, Персії, а також південних міст арабського світу. Окремі маршрути перетинали степову зону між Доном, Волгою і Кубанню, забезпечуючи коротші, хоч і небезпечніші, шляхи до Каспію та Ірану. Також важливим був перехід через Крим до південних портів, таких як Херсонес, Сугдея (Судак), Таматарха (Тмутаракань), які виконували роль морських воріт у східну торгівлю. Ці шляхи активно використовувались для: експорту хутра, рабів, меду, воску, ремісничих товарів; імпорту вина, тканин, предметів розкоші, прикрас, кераміки, срібла, зброї [63].

Особливістю південного напрямку була його сезонність: через небезпеку з боку кочівників торговельні експедиції здійснювалися лише в літній період, коли можна було уникнути нападів або забезпечити збройний супровід. Торгові каравани часто супроводжували дружини князя або наймані охоронці [62]. У деяких випадках, як за князя Святослава Ігоровича, ці маршрути використовувалися не лише для торгівлі, а й для військових походів, що свідчить про взаємозв'язок торгівлі й політики. Важливе місце в системі південних шляхів займала Тмутаракань — руський форпост на Таманському півострові [62]. Це місто-контролер, через яке проходила торгівля між Києвом і Кавказом, а також морський експорт у напрямку Константинополя, мало виняткове стратегічне значення. Тут відбувався обмін товарами з візантійськими колоніями, кавказькими князівствами й арабськими торговими агентами.

Попри всі труднощі, південні й степові шляхи залишались вигідними через високу рентабельність: товари, що вивозились, мали стабільний попит, а імпорт з півдня — особливо предмети розкоші — використовувався не лише для споживання, а й як інструмент демонстрації статусу князівської влади. Однак саме ці маршрути були найменш стабільними. Їх ефективність залежала від рівня контролю над степовими територіями, що був неможливий без постійної військової присутності. З цього випливає висока вартість охорони,

необхідність укладення договорів з кочовими племенами, а в деяких випадках — сплати данини або викупів. Часті напади на каравани, розорення пунктів обміну, знищення мостів і складів обмежували обсяг торгівлі [44].

Торговельні шляхи стали не лише економічною основою, а й інструментом зовнішньополітичного впливу Київської Русі. Завдяки контролю над ключовими маршрутами — південним до Візантії, східним до арабського світу, західним до Європи та північним до Балтики — Русь посіла стратегічне місце в міжнародній економіці Середньовіччя [44]. Київ став транзитним хабом, через який проходили товари з різних цивілізаційних центрів. Його значення як міста зростало не стільки завдяки внутрішньому виробництву, скільки завдяки здатності забезпечувати рух товарів, збирати податки, надавати захист купцям. Через це Київська держава отримувала стабільні доходи й політичну вагу [21]. Завдяки шляхам, Русь була інтегрована до європейського й східного ринкового простору, а її правителі виступали не лише військовими лідерами, а й партнерами у торгівлі, союзниками в династичних шлюбах і учасниками міжнародних угод. Таким чином, саме контроль над торговельними шляхами визначав міжнародний статус Київської Русі, робив її не периферійною державою, а активним учасником геоekonomічних процесів свого часу [67].

Отже, торговельні шляхи були ключовим елементом міжнародної економіки Київської Русі. Їх існування та ефективне функціонування забезпечували державі стабільний дохід, політичний авторитет і включення до глобальних торговельних процесів IX–XI століть. Шляхи «із варяг у греки», Волзький маршрут, західні та південні напрями формували мережу, що з'єднувала Русь із Візантією, ісламським Сходом, Скандинавією, Центральною та Західною Європою. Торговельна інфраструктура — річкові порти, волоки, митниці, укріплені міста — дозволяла забезпечити безперервний рух товарів і купців. Водночас, політичний контроль над маршрутами ставав джерелом влади: князі зміцнювали свої позиції через регулювання торгівлі, збір мита та надання захисту. Міста на перетині шляхів,

особливо Київ, Новгород і Чернігів, перетворювалися на економічні й адміністративні центри.

Загалом, торгівля через великі маршрути сформувала не лише економічну базу Київської Русі, а й забезпечила її активну присутність на політичній карті Середньовічної Європи. Торговельні шляхи стали підґрунтям зростання держави, її інтеграції у міжнародну систему та зміцнення статусу як потужного євразійського посередника.

### Висновки до розділу 3

В третьому розділі було проаналізовано основні напрями та форми зовнішньоекономічних взаємин Київської Русі, що дозволило визначити ключові географічні, політичні та економічні вектори міжнародної торгівлі держави. У результаті дослідження виявлено, що Київська Русь підтримувала тісні економічні контакти з Візантійською імперією, країнами Західної Європи, Хозарським каганатом, Волзькою Булгарією, а також з арабським світом. Ці зв'язки мали різний характер — від регулярного торгового обміну до політико-дипломатичних союзів.

Взаємини з Візантією, зокрема через «шлях із варяг у греки», були найбільш стабільними й вигідними для Русі, забезпечуючи не лише економічний обмін, а й активну культурну та релігійну взаємодію. Торгівля з Польщею, Чехією, Угорщиною та державами Священної Римської імперії мала переважно транзитний і регіональний характер, але сприяла укріпленню Русі на міжнародній арені. У свою чергу, зв'язки зі Сходом забезпечували надходження цінних товарів, зокрема срібла, шовку, спецій та озброєння, а також формували унікальну модель економічного співіснування з мусульманським світом. Важливу роль у міжнародній торгівлі відігравали ключові транспортні артерії — передусім водні шляхи, які з'єднували Київську Русь із Балтією, Причорномор'ям, Каспієм та Центральною Європою. Ці маршрути були не лише каналами переміщення товарів, а й механізмами інтеграції в європейську та азійську економічну систему середньовіччя. Зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі були гнучкими, багатоформатними та адаптивними до змін геополітичної ситуації.

Отже, зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі мала системний і багатоплановий характер, забезпечуючи її включення до глобальних торговельних мереж і сприяючи зміцненню її статусу як важливого актора міжнародних економічних відносин у середньовічній Європі та Євразії.

## РОЗДІЛ 4. ВПЛИВ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНИХ ВЗАЄМИН НА РОЗВИТОК КИЇВСЬКОЇ РУСИ

### 4.1. Економічні наслідки міжнародної торгівлі

Міжнародна торгівля стала одним із головних рушіїв економічного зростання Київської Русі в IX–XI століттях. Її географічне положення — на перетині ключових торговельних шляхів між Скандинавією, Візантією, арабським Сходом і Західною Європою — перетворило Русь на важливу транзитну ланку у великій євразійській економічній системі. Участь у цій системі забезпечила надходження ресурсів, зміцнення господарської структури та сприяла концентрації багатства в основних політичних центрах. Торгівля сприяла економічній спеціалізації регіонів: північ постачала хутро й віск, південні землі — сіль, хліб, мед, а через прикордонні зони йшов активний обмін із західноєвропейськими ринками. Міста, розташовані на перетині маршрутів, перетворилися на осередки господарської активності, де концентрувалися виробництво, зберігання і розподіл товарів. Зовнішня торгівля стала стабільним джерелом доходів для княжої влади, що дозволяло фінансувати армію, будівництво, розширення адміністративного апарату.

Одним із ключових економічних ефектів міжнародної торгівлі для Київської Русі стало запровадження і поширення грошового обігу на основі імпортованого срібла. У IX–X століттях в обіг масово надходили арабські срібні дирхеми, що надходили переважно через Волзький торговельний шлях. Їхня поява не лише змінила форми обміну, а й стала основою для перетворення Русі на частину міжнародної фінансової системи. Пізніше у торгівлі починають використовуватися й інші монети — візантійські соліди, західноєвропейські денарії. Проте саме дирхеми були найбільш поширеними і домінували в грошовому обігу упродовж декількох століть. Водночас характер обігу був специфічним: монети часто використовувались не як засіб номінованої купівельної вартості, а як вагове срібло, що слугувало засобом

накопичення і платежу у великій торгівлі. Унаслідок цього формується грошовий обіг без власного карбування монет: срібло циркулювало у вигляді монет, шматків, зливків. Лише наприкінці XI — на початку XII ст. з'являються спроби створення власного грошового карбування (монети Володимира Святославича та Ярослава Мудрого), проте воно не набуває системного характеру.

Зовнішня торгівля стала вирішальним чинником розвитку міських центрів у Київській Русі. Міста, що лежали на перетині торговельних маршрутів, перетворювалися на ключові економічні вузли, де зосереджувалося зберігання, перевантаження й реалізація товарів, а також діяли місцеві ремісники та купці. Найбільшими серед них були Київ, Новгород, Чернігів, Смоленськ, Полоцьк, Тмутаракань. Київ, як головне політичне й торговельне місто, контролював потоки товарів, що надходили з півдня (Візантії), сходу (Булгарії), півночі (Скандинавії) та заходу (Польщі, Чехії). Його економічна структура складалася з торговельного порту, ремісничих кварталів, складів і спеціалізованих торговельних майданів. Подібні функції виконували й інші великі міста, які ставали місцями концентрації торгових операцій та адміністративного контролю за обігом товарів. Паралельно зростала інфраструктура торгівлі: формувалися торги (ринкові площі), пристані, волоки, митні пункти. Тут здійснювався контроль товаропотоків, сплачувалося мито, відбувалася реалізація імпортованих і місцевих виробів. Це сприяло професіоналізації ремесел і зростанню внутрішнього споживання. Розвиток міст як економічних центрів був тісно пов'язаний із стабільним функціонуванням торговельних шляхів. Зовнішня торгівля стимулювала розширення ринків збуту, сприяла урбанізації й заклала підвалини для появи повноцінної міської економіки на основі виробництва, обміну й накопичення.

Міжнародна торгівля сприяла активному розвитку промислів і спеціалізованого виробництва в Київській Русі. Потреба іноземних ринків у конкретних товарах стимулювала зростання обсягів заготівлі хутра, меду,

воску, солі, а також заліза та деревини. Експортна орієнтація впливала як на структуру господарства, так і на соціально-економічну організацію виробництва в різних регіонах держави. Особливо значущим був хутровий промисел. Хутро виступало універсальною експортною валютою: його високо цінували в Скандинавії, Західній Європі, Візантії та мусульманських країнах. Полювання та заготівля хутра стали основною діяльністю в північних і лісистих регіонах Русі (землі новгородського, смоленського, полоцького ареалів). Ця галузь утримувалася під контролем місцевої влади, яка стягувала натуральну данину й перетворювала її на торговельний ресурс.

Не менш важливими були бджільництво (мед і віск), солеваріння, виробництво заліза, лісові промисли. Усі ці сфери були тісно пов'язані з торгівлею: попит на них формувався зовнішніми партнерами, що, у свою чергу, визначало масштаби й рентабельність виробництва. Також існувало рабство як економічна практика, хоч і втрачає актуальність у пізній період. Раби постачалися переважно на східні ринки — в арабські країни, до Волзької Булгарії. Работоргівля, хоч і не була домінантною, виступала джерелом додаткового доходу та заповнювала нішу, яку визначали запити мусульманських купців.

Зовнішня торгівля була для Київської Русі не лише джерелом товарів, але й важливим інструментом наповнення княжої скарбниці. Через митні збори, податки й натуральні податки з промислів князівська влада отримувала стабільні фінансові надходження, які використовувалися для утримання адміністрації, війська та реалізації інфраструктурних проєктів. Основною формою фіскального контролю було торговельне мито, що стягувалося у визначених пунктах — пристанях, волоках, ринках. Купці сплачували за право вести торгівлю, провозити товари територією князівства або зупинятися в містах. Мито могло бути фіксованим або у відсотковому відношенні до вартості товару. Також існували окремі тарифи для іноземних купців, які, з одного боку, регламентували їхню діяльність, а з іншого — гарантували безпеку й доступ до ринків.

Фінансово-правові аспекти торгівлі закріплювалися у князівських грамотах, а також у нормах «Руської Правди». Законодавчо регулювалися не лише правила оподаткування, а й відповідальність за порушення торговельних угод, шкоду товару, шахрайство або несплату мита. Доходи від торгівлі мали велике значення для утримання княжої дружини, будівництва укріплень, храмів, доріг. У деяких випадках, особливо за Володимира Великого та Ярослава Мудрого, частина коштів прямувала на забезпечення дипломатичних місій і організацію шлюбних союзів. Загалом митна політика Київської Русі демонструвала високий рівень інституціоналізації економіки: торгівля перебувала під контролем влади, її облік і оподаткування були важливою складовою загального фінансового управління державою.

Міжнародна торгівля суттєво стимулювала внутрішній економічний розвиток Київської Русі, формуючи нові зв'язки між регіонами, активізуючи ремесло, обмін і господарську мобільність. Зростання обсягів зовнішньої торгівлі потребувало внутрішньої інфраструктури, виробничих потужностей і стабільного постачання товарів, що сприяло комплексному економічному зрушенню. Найперше це проявилось у розвитку ремесел. Попит на конкурентоздатні товари для експорту, зокрема ювелірні вироби, зброю, тканини, кераміку, сприяв спеціалізації виробництва в містах. Вироби руських майстрів почали не лише обслуговувати внутрішні потреби, а й включатися в міжрегіональний обмін. Формувалися ремісничі квартали, майстерні, відбувався обмін технологіями з іноземними партнерами.

Другим важливим наслідком було пожвавлення внутрішнього ринку. Частина імпортованих товарів (тканини, скло, металеві знаряддя) не просто транспортувалися транзитом, а продавалася на місцях, що стимулювало внутрішній обіг. Відтак зростали обсяги обміну між містом і селом, формувалася локальний ринок, що функціонував на основі грошового або товарного обміну. Торгівля також сприяла економічній мобільності регіонів. Центри, розташовані поблизу великих торговельних шляхів (Київ, Чернігів, Смоленськ, Новгород), отримували переваги в розвитку. Водночас зростала

потреба у сировині й продуктах із менш розвинених земель, що втягувало їх у загальний господарський простір. Зовнішня торгівля виступила також як чинник спеціалізації: окремі території орієнтувалися на певні продукти — солеваріння в Прикарпатті, бджільництво в Поліссі, залізоробство на південному заході. Така структура сприяла диверсифікації економіки та створенню стійких внутрішніх ланцюгів постачання.

Отже, міжнародна торгівля справила глибокий і комплексний вплив на економічний розвиток Київської Русі. Вона не лише наповнювала державну скарбницю і забезпечувала надходження стратегічно важливих товарів, а й стала каталізатором внутрішніх трансформацій у господарстві. Завдяки участі у міжнародному обміні Київська Русь інтегрувалася в загальноєвропейську й євразійську торговельну систему, що сприяло зміцненню її економічної самостійності та підвищенню міжнародного авторитету. Фінансові наслідки зовнішньої торгівлі проявилися у формуванні грошового обігу на основі імпортованого срібла, появі локальних платіжних практик і поступовій інституціоналізації податкової системи. Торгівля стимулювала розвиток міст, ремесел, інфраструктури й спеціалізованого виробництва. Вона активізувала промисли, сприяла регіональній спеціалізації та формуванню міжрегіонального ринку.

Таким чином, зовнішня торгівля в Київській Русі виконувала не другорядну, а системоутворювальну функцію: вона не лише забезпечувала доступ до ресурсів, а й трансформувала внутрішню економіку, зміцнювала її структури та забезпечувала державі стійке джерело зростання впродовж усього періоду її політичної активності.

#### **4.2. Політичний аспект зовнішньоекономічних зв'язків**

У Київській Русі зовнішньоекономічні зв'язки мали не лише суто господарське, але й глибоке політичне значення. Торгівля виступала не просто джерелом доходів, а інструментом політичної сили, каналом дипломатичного

впливу та засобом легітимації влади на міжнародному рівні. Економічні інтереси формували зовнішньополітичну стратегію, зумовлюючи напрямки розширення, укладення союзів, а іноді — й початок воєн.

Київські князі активно використовували торгівлю для посилення свого політичного авторитету як усередині держави, так і за її межами. Доступ до ресурсів та експортно-орієнтованих товарів (хутро, віск, мед, раби) дозволяв князям укладати вигідні угоди з впливовими державами тогочасного світу — Візантією, Хозарським каганатом, Волзькою Булгарією, а згодом і країнами Західної Європи. Міжнародна торгівля була засобом демонстрації економічної потуги держави. Можливість підтримувати торговельні місії, забезпечувати безпеку шляхів, приймати іноземних купців — усе це було політичним сигналом про силу та стабільність правлячої династії. Саме тому боротьба за контроль над торговими маршрутами була не лише економічним, а передусім політичним питанням: вона визначала рівень міжнародної суб'єктності Київської Русі.

Династичні шлюби київських князів стали потужним політичним інструментом, безпосередньо пов'язаним з економічною дипломатією. У X–XI століттях ці союзи не тільки зміцнювали зовнішньополітичні позиції Русі, а й відкривали нові можливості для торгівлі, безпеки торговельних шляхів і розвитку дипломатичних відносин. Особливо помітною була шлюбна політика Ярослава Мудрого, який одружив своїх дочок із представниками правлячих династій Франції (Анна Ярославна), Угорщини, Норвегії, Польщі. Ці союзи створювали стійкі політичні альянси, що мали і прямі економічні наслідки: зменшення бар'єрів для купців, доступ до західноєвропейських ринків, а також дипломатичне прикриття у випадках торговельних конфліктів.

Шлюби укладались не лише з політичних, а й з економічних міркувань. Умови угод між династіями нерідко передбачали обміни дарами, постачання ресурсів, митні пільги, безпеку торгівлі. Такі союзи гарантували стабільність транзиту через території союзних держав, зменшували ризик конфіскації товарів, затримання купців чи подвійного оподаткування. Династичні шлюби

підвищували міжнародний статус Києва. Русь починала сприйматися не як периферійна держава, а як рівноправний учасник європейської політичної системи. Це, у свою чергу, впливало на готовність іноземних партнерів укласти торговельні угоди, відкривати власні ринки для руських товарів і підтримувати дипломатичні місії з економічним підґрунтям. Династична дипломатія була не лише формою політичного союзу, а й каналом економічного проникнення, який доповнював офіційну зовнішньоекономічну політику Київської Русі й зміцнював її міжнародні позиції.

Зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі супроводжувалася укладенням політичних угод, які закріплювали правила торгівлі, забезпечували правовий захист купців і врегульовували взаємовідносини з ключовими партнерами. Найвиразніше ця практика проявилася у взаємодії з Візантією, де зовнішня торгівля набувала форм офіційно ратифікованих міждержавних договорів. Найвідомішими прикладами є русько-візантійські договори 911, 944 і 971 років, укладені за правління Олега, Ігоря та Святослава відповідно. Вони не лише регулювали комерційну діяльність (наприклад, порядок перебування руських купців у Константинополі, терміни, податки, обов'язковий супровід), а й мали політичний характер — визнавали суверенітет Русі, фіксували її статус як партнера імперії, створювали умови для союзницьких відносин. Умови договорів прямо впливали на стабільність торговельного обміну, захищеність купців та довіру між сторонами.

Також укладались неформалізовані, але важливі угоди з Волзькою Булгарією, арабськими купцями, хозарськими правителями. Через них забезпечувався доступ до східних ринків, встановлювалися тарифи, обумовлювалась безпека караванів. У таких випадках політична угода існувала у вигляді дипломатичних місій, обміну посольствами, дарів, гарантій проходу. На заході Русь взаємодіяла з Польщею, Чехією, Угорщиною та німецькими князівствами. Хоч формальні договори, подібні до візантійських, у джерелах не зафіксовані, наявність активної торгівлі й династичних зв'язків свідчить про наявність політичних домовленостей, що забезпечували інтереси

обох сторін. Часто такі угоди ґрунтувалися на особистих контактах князів, династичних альянсах, спільних воєнних кампаніях або тимчасових союзах.

У Київській Русі контроль над торговельними шляхами мав фундаментальне політичне значення. Це був не просто економічний інструмент збагачення, а механізм впливу на внутрішню стабільність, зовнішню безпеку й міжнародне позиціонування держави. Шляхи, якими рухалися товари між північчю та півднем, заходом і сходом, визначали геополітичну логіку руської експансії, укріплення прикордонних територій і напрямки зовнішньої політики князів. Найважливішим був шлях «із варяг у греки», який з'єднував Балтику з Чорним морем. Контроль над його критичними вузлами (Новгород, Смоленськ, Київ, дніпровські пороги) дозволяв регулювати доступ до візантійських ринків, збирати мито, диктувати умови купцям, а також впливати на перебіг дипломатичних відносин із Константинополем. Саме тому Київ — центральний пункт цього шляху — став політичною столицею держави.

Велике значення мав і волзький торговельний маршрут, через який здійснювався обмін із Волзькою Булгарією, Хозарією та арабським світом. Хоча Київ не мав прямого контролю над усім його простягненням, володіння північними територіями (зокрема Новгородом) забезпечувало вплив на цю артерію. Це дозволяло Києву опосередковано брати участь у транзиті товарів, зокрема арабського срібла, й зберігати за собою позицію східноєвропейського посередника. Контроль над західними маршрутами — через Червенські міста, Волинь, Карпатські перевали — також мав політичну вагу. Зокрема, боротьба з Польщею за ці території (кінець X — початок XI ст.) була не лише територіальним конфліктом, а й боротьбою за вплив на торгівлю з Центральною Європою. Політика князів часто мала на меті забезпечення або повернення контролю над маршрутами. Так, походи Святослава проти хозар, візантійців і болгар значною мірою мотивувалися прагненням контролювати ключові точки обміну. Ярослав Мудрий здійснював активну політику на

західному напрямку, закріплюючи за Руссю торгівельні артерії через Польщу й Угорщину.

Міжнародна торгівля була одним із ключових чинників, що забезпечували Київській Русі високий статус у системі міждержавних відносин середньовічної Європи та Євразії. Участь у трансконтинентальних торговельних мережах — від Скандинавії до Ірану, від Візантії до Священної Римської імперії — не лише збагачувала державу, а й піднімала її престиж як важливого політичного суб'єкта. Завдяки розвинутій зовнішній торгівлі Русь формувала образ впливової й економічно самодостатньої сили, здатної виступати як рівноправний партнер у переговорах із найпотужнішими державами доби. Торгові контакти з Візантією, зафіксовані в низці договорів, демонструють, що імперія визнавала Русь не варварською околицею, а політичним утворенням, здатним забезпечити взаємовигідну співпрацю.

Не менш важливою була дипломатія, спрямована на підтримку й розвиток економічних інтересів. Руські посольства в Константинополі, Булгарії, Скандинавії, згодом і в католицькому Заході, не лише вирішували політичні питання, а й виступали посередниками в регулюванні торговельних відносин, захисті купців, відстоюванні привілеїв. Високий рівень економічної активності дозволяв князям Русі діяти з позиції сили. Наприклад, військові демонстрації на Півдні чи Заході нерідко слугували не стільки для територіальних здобутків, скільки для зміцнення переговорних позицій у торгівлі — отримання вигідніших митних умов або закріплення торговельних прав. Престижна продукція, що надходила з Русі (зокрема хутро, раби, віск), була затребуваною на зовнішніх ринках, що робило Київ надійним та потрібним учасником міжнародного обміну. Значну роль у зміцненні міжнародного авторитету відігравала репрезентативна функція торгівлі. Прийом іноземних купців, рівень безпеки шляхів, гостинність у княжому дворі, розмах обміну дарами — усе це створювало образ стабільної та організованої держави. У цьому контексті торгівля перетворювалася на

символ державної спроможності, не менш важливий за армію чи династичні зв'язки.

Купецтво в Київській Русі було не лише економічно активною, а й політично важливою групою. Зовнішньоторговельна діяльність забезпечувала їм багатство, мобільність і доступ до міжнародних зв'язків, що поступово надавало окремим представникам торгової верстви вплив на політичні процеси, особливо в міських центрах і при князівських дворах. У містах, розташованих на важливих маршрутах (Новгород, Київ, Смоленськ), формувалися постійнодіючі торгові спільноти, здатні виступати єдиною силою в переговорах з адміністрацією, відстоювати свої права та вимагати захисту інтересів під час конфліктів. Купці ставали учасниками міських віч або консультацій із князями, особливо з питань податків, мита, захисту шляхів і забезпечення умов торгівлі.

Торговельна еліта брала участь і в дипломатичних місіях. Їхні знання іноземних мов, побуту, звичаїв і зв'язки з іноземними партнерами робили їх цінними радниками або посередниками при укладанні угод із Візантією, Булгарією, польськими чи німецькими князівствами. Інколи купці безпосередньо супроводжували дипломатичні делегації, або самі вели перемовини щодо умов торгівлі чи відновлення торговельних прав після конфліктів. Також купці виконували репрезентативну функцію Русі на міжнародній арені. Їхня поведінка, рівень організації, матеріальна презентабельність прямо впливали на імідж держави в очах іноземних партнерів. У Візантії та арабському світі руські купці часто сприймалися як носії політичної волі князя, що підкреслювало їхню делеговану функцію. Окремі багаті купці могли впливати на внутрішню політику, фінансуючи будівництво храмів, укріплень, громадських споруд. У деяких випадках їхня підтримка могла стати вирішальною в конфліктах між князівськими родами або під час зміни влади в місті. Це особливо стосується Новгорода, де купецтво мало традицію колективного впливу через органи самоврядування.

Активна участь Київської Русі в міжнародній торгівлі супроводжувалася не лише вигодами, а й суттєвими ризиками — політичними, військовими, безпековими. Конкуренція за контроль над прибутковими маршрутами, напруженість у прикордонних зонах, загроза від кочових народів і нестабільність політичних партнерів часто призводили до конфліктів, які мали економічне підґрунтя, але політичні наслідки. Одним із ключових прикладів є боротьба Київської Русі з Польщею за Червенські міста в X–XI століттях. Ці території мали не лише стратегічне, а й економічне значення: через них проходили західні торговельні шляхи до Чехії, Угорщини, Німеччини. Їх втрата чи здобуття безпосередньо впливала на доходи князівської влади й доступ до західноєвропейських ринків. Таким чином, військові дії за ці міста мали явно виражену економічну мотивацію. Ще один приклад — походи Святослава Ігоровича на Хозарський каганат і Волзьку Булгарію. Ці кампанії, хоч і подавались як воєнно-політичні, насправді переслідували мету взяти під контроль волзький торговий напрям і послабити посередників між Руссю та арабським світом. Після знищення Хозарії Русь отримала доступ до нових ресурсів і встановила пряміші зв'язки з Сходом, що значно зміцнило її економічні позиції.

Торговельна активність на південному напрямку постійно перебувала під загрозою нападів кочовиків — печенігів, торків, половців. Їхні рейди блокували шляхи до Причорномор'я і Візантії, знищували купецькі каравани, руйнували міста й митні пункти. Захист торговельних маршрутів став однією з головних задач київських князів, які будували укріплення, укладали союзи або навіть виплачували данину за гарантії безпеки. Інколи конфлікти виникали через внутрішню конкуренцію між князями за контроль над прибутковими торговельними центрами — Києвом, Новгородом, Тмутараканню. Захоплення таких міст змінювало баланс політичної сили у державі, адже разом із містом переходив контроль над доходами від торгівлі, митом, ринками.

Отже, зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі були не лише економічним інструментом розвитку, а й потужним політичним ресурсом.

Торгівля визначала геополітичні пріоритети князів, мотивувала зовнішньополітичні кампанії, формувала міжнародні союзи та легітимізувала владу на міждержавному рівні. Участь Русі в міжнародних торговельних мережах сприяла її включенню до системи міждержавних відносин Європи та Євразії, що перетворювало Київ на вагомого актора регіональної політики. Династичні шлюби, торговельні договори, військові походи та дипломатичні місії мали економічне підґрунтя і тісно перепліталися з інтересами купців, князів і міст. Контроль над торговельними шляхами означав не лише доступ до ресурсів, а й політичне панування. Навіть внутрішні конфлікти між князями нерідко були пов'язані з боротьбою за ключові економічні вузли.

Таким чином, міжнародна торгівля була структурним компонентом політичної моделі Київської Русі. Вона забезпечувала не лише матеріальну базу влади, а й формувала її зовнішньополітичну орієнтацію, вплив на сусідів і загальну стабільність державної системи.

#### **4.3. Культурні та соціальні наслідки міжнародних контактів**

Зовнішньоекономічна активність Київської Русі мала не лише господарське чи політичне значення, а й глибокі культурні й соціальні наслідки. Торгівля, дипломатичні місії, міждинастичні шлюби, участь у міжнародних конфліктах і союзах — усе це ставало каналами культурного обміну, через які на територію Русі проникали нові ідеї, цінності, зразки побуту, стилі архітектури, елементи письма, релігії й освіти. В результаті формувалася унікальна модель культури Київської Русі, яка поєднувала власну традицію з впливами Візантії, мусульманського Сходу, Скандинавії та Західної Європи. Ці процеси торкалися не лише еліт, а й широких верств населення, особливо в містах — головних осередках міжнародної комунікації. Культурний вплив відбувався не лише шляхом свідомого запозичення, а й через побутові практики, архітектурні рішення, декоративне мистецтво, матеріальні речі. У свою чергу, зовнішні контакти сприяли розшаруванню

суспільства, піднесенню ролі купецтва, появі нових міських спільнот з підвищеною мобільністю та відкритістю до змін.

Одним із найглибших культурних наслідків зовнішніх контактів Київської Русі був релігійно-культурний вплив країн-партнерів, що позначився на системі цінностей, світогляді, мистецтві та символічному просторі держави. У цьому контексті особливу роль відіграли Візантійська імперія, мусульманський Схід і Західна Європа, кожна з яких залишила виразний слід у руській культурі. Передусім, Візантія стала головним джерелом християнської традиції та церковної культури. Хрещення Русі в 988 році, ініційоване князем Володимиром, не було ізольованим релігійним актом, а завершенням тривалого процесу політико-економічної інтеграції з імперією. У результаті Русь прийняла не лише віру, а й цілий культурний код: систему богослужіння, візантійське церковне мистецтво, архітектурні зразки, іконопис, освітні моделі, літургічну мову. Побудова Софії Київської, Михайлівського Золотоверхого собору, розписи церков і розквіт рукописної традиції — прямі наслідки цього впливу.

Не менш важливими були контакти з мусульманським світом. Хоча іслам не мав ідеологічного впливу на Русь, матеріальна культура мусульманських країн — особливо через торгівлю з Булгарією та арабським Сходом — формувала уявлення про розкіш, декоративні традиції, предмети побуту. Срібні дирхеми, східні тканини, прикраси, зброя, оздоблення — усе це поступово ставало частиною елітного середовища. Мотиви орнаментів, зразки посуду та склоробства іноді копіювались або адаптувались місцевими майстрами. Західноєвропейський вплив, хоч і менш системний, також залишив культурний слід. Завдяки династичним шлюбам і торговельним зв'язкам у Русь потрапляли латинські книги, культові предмети, прикраси, деталі озброєння. Деякі іконографічні мотиви та архітектурні елементи, зокрема в декоративному оформленні князівських резиденцій, свідчать про присутність франкського й оттонського стилів.

Міжнародні контакти Київської Русі вплинули не лише на високі прояви культури, але й на повсякденне життя населення, особливо в містах і прикордонних торговельних центрах. Торгівля з Візантією, арабським світом, Західною Європою та Скандинавією сприяла поширенню нових зразків матеріальної культури, побутових речей, технологій, а також формуванню нових стандартів споживання, особливо в середовищі князівської та заможної міської еліти. Однією з найпомітніших змін стало використання імпортованих речей у щоденному побуті: вишукані тканини з Близького Сходу, кольорове скло з Візантії, прикраси з Франкської імперії, кераміка із Західної Європи. Багато з цих виробів, знайдених археологами у Києві, Чернігові, Новгороді та інших великих містах, свідчать про зростаючу доступність і популярність іноземних предметів серед місцевих еліт. Частина з них використовувалась не за прямим призначенням, а як статусні речі, демонстрація включеності в ширший культурний світ.

Під впливом імпортних зразків місцеве виробництво адаптувалося: з'являлися нові форми посуду, елементи прикрас, техніки обробки металу. Майстри почали наслідувати зовнішні стилі, синтезуючи їх із місцевими традиціями. Це особливо помітно в ювелірстві, де злиття візантійських і варязьких мотивів створює характерний руський декоративний стиль. Архітектура теж зазнала змін: у князівському будівництві з'являються впливи візантійської композиції та скандинавської техніки тесання дерева. І хоча більшість житлових будівель залишалася дерев'яними, зростає складність їх конструкцій, з'являються утеплені підлоги, груби, оздоблення фасадів. У заможних будинках — іконки, бронзові світильники, перські чи арабські амфори. Одяг став ще одним полем культурного обміну. Імпортовані тканини та фасони впливали на моду княжих дворів і заможного купецтва. У пізньому X–XI століттях поширюється практика носіння одягу, що поєднував східні тканини з місцевим кроєм. Прикраси, вишивки, навіть кольорова гама часто мали іноземне походження або наслідували зарубіжні зразки.

Міжнародні контакти Київської Русі, особливо в сфері торгівлі, стали чинником соціальної динаміки та сприяли формуванню нових прошарків у структурі руського суспільства. Зовнішньоекономічна активність відкривала нові можливості для індивідуального зростання, змінювала роль традиційних груп населення та актуалізувала поняття соціального престижу не лише через походження, а й через економічну успішність і культурну компетентність. Насамперед, зросла роль купецтва — верстви, яка одночасно виконувала економічні, комунікаційні й культурні функції. Купці ставали не тільки трансляторами товарів, але й носіями нових моделей поведінки, знань про іноземні звичаї, мови, одяг, предмети розкоші. Їхнє економічне піднесення супроводжувалось зміцненням соціального статусу, зростанням впливу в містах, особливо в Новгороді, Києві, Смоленську. Багаті купці могли конкурувати з боярством за політичну вагу й виявляти себе у фінансуванні храмів, освітніх ініціатив, благодійності.

Також унаслідок активної торгівлі формувалася нова міська верства — ремісники, дрібні торговці, наймані працівники, які були залучені до міжнародного товарообігу або обслуговували потреби іноземних купців. Саме в містах формувалося середовище підвищеної мобільності, де успіх залежав не лише від походження, а й від економічної активності, навичок, адаптивності до змін. Це заклало основи для більш відкритої соціальної структури, порівняно з феодальними моделями Заходу того часу. Еліти Київської Русі — насамперед князі, бояри, духовенство — також змінювалися під впливом міжнародної інтеграції. Доступ до престижних іноземних товарів, контакт з візантійською, латинською та арабською культурами, міждинастичні шлюби формували нові стандарти поведінки, зовнішнього вигляду, облаштування побуту. Еліти все частіше демонстрували ознаки космополітизму, що проявлялося в репрезентаційних практиках, щедрості, меценатстві та освіченості.

Міжнародні зв'язки Київської Русі стали важливим каналом для поширення освіти, писемної культури та інтелектуального обміну. Завдяки

торговим контактам, дипломатичним місіям, династичним шлюбом і діяльності церкви руське суспільство поступово входило в ширший простір писемних і книжних традицій середньовічної Європи й Сходу. Найпотужніший освітній імпульс прийшов із Візантії після хрещення Русі. Разом із православ'ям держава отримала розвинуту церковну систему, в якій писемність і читання були не винятком, а нормою. Церковнослов'янська мова стала мовою богослужіння, а також основою для писемної документації, літератури, навчання. Візантійські місіонери, перекладні книги, а також освічені священники і ченці формували базу для становлення шкільництва при храмах і монастирях. Окрім релігійної літератури, через міжнародні контакти на Русь потрапляли наукові, історичні, юридичні тексти, зокрема з візантійських та південнослов'янських джерел. Це сприяло розвитку правової думки, появі власного літописання, дипломатичного листування та політичної публіцистики (наприклад, «Повчання Володимира Мономаха»).

Західноєвропейські впливи в освітній сфері мали більш епізодичний характер, але через династичні шлюби з Францією, Норвегією, Угорщиною в князівські середовища потрапляли латинські книги, а також самі виховані носії латинської традиції. Це розширювало культурний горизонт княжої еліти, хоча і не мало системного характеру. Зовнішні зв'язки також стимулювали розвиток комунікаційних практик: ведення листування, оформлення договорів, перекладацьку діяльність. Міжнародна торгівля й дипломатія потребували осіб, здатних передавати письмові послання, фіксувати домовленості, володіти кількома мовами. Це сприяло професіоналізації писарів, тлумачів, переписувачів, які ставали важливими елементами адміністративної структури.

Київська Русь була поліетнічним простором, у якому завдяки активній зовнішньоекономічній діяльності формувалися стійкі міжетнічні контакти. Через торгівлю, дипломатію та військові кампанії на території держави з'являлися представники різних народів і культур — варяги, греки, араби, євреї, булгари, німці, угри, печеніги, половці. Це не лише впливало на етнічну

карту регіону, а й стимулювало процеси культурного взаємопроникнення на рівні побуту, ремесел, мови, звичаїв.

Міста Русі, зокрема Київ, Чернігів, Тмутаракань, Новгород, ставали точками перетину культур. Тут діяли іноземні купецькі колонії, що мали певну автономію, свої храми (наприклад, грецькі чи варязькі), власні ринки, системи правочинства. У Новгороді, за літописними свідченнями, проживали нормани; в Києві — вірмени, євреї, греки. Їхня присутність означала включення Русі в ширшу транскультурну мережу, де не лише обмінювалися товарами, а й ідеями, звичаями, мовними конструкціями. Одним із проявів такого обміну було запозичення технологій і технік. Наприклад, варяги принесли передові зразки суднобудування, греки — ремісничі практики у муруванні, склоробстві, ювелірстві, араби — методи обробки металів і орнаментальні мотиви. Це не було копіюванням — руські майстри адаптували привнесене до місцевих умов, створюючи нові гібридні форми культури.

Контакти з іншомовним населенням формували багатомовне середовище в торгових і прикордонних регіонах. Для ведення торгівлі й дипломатії руські купці та чиновники мали володіти мовами партнерів або користуватися послугами перекладачів. Це стимулювало розвиток комунікативної гнучкості й толерантності до культурної відмінності. Також слід відзначити релігійне співіснування. У Києві були зафіксовані спільноти християн східного та західного обряду, мусульман, юдеїв. Незважаючи на домінування православ'я, релігійна практика іноземців була переважно толерованою, що створювало умови для відносно мирного співжиття та культурного діалогу. Усе це свідчить про те, що Київська Русь була не лише реципієнтом зовнішнього впливу, а й учасником широкого культурного обміну, де міжетнічні контакти не зводилися до конфлікту, а продукували змішані форми культури, унікальні для руського середньовіччя.

Отже, культурні та соціальні наслідки міжнародних контактів Київської Русі були масштабними, глибокими та структурно важливими для формування руської державності. Завдяки активній зовнішньоекономічній діяльності Русь

не залишалась ізольованою — вона інтегрувалася у складну систему культурних, освітніх, релігійних і побутових впливів Візантії, мусульманського Сходу, Західної Європи та сусідніх народів. Ці контакти сприяли трансформації елітарної культури, розквіту архітектури, іконопису, церковного мистецтва, побуту, моди. Вони вплинули на розвиток писемності, освіти, міжкультурної комунікації та формування нових соціальних груп — купецтва, ремісників, міської верстви. Крім того, зовнішні зв'язки сприяли поширенню моделей поведінки, престижних стилів життя, нових форматів влади та уявлень про авторитет. Особливо важливою була відкритість Київської Русі до міжетнічної взаємодії, яка формувала гетерогенне міське середовище, сприятливе для культурного обміну. Таким чином, міжнародні контакти не просто збагачували руську культуру, а стали структуроутворювальним чинником, що вплинув на формування її цивілізаційної самобутності.

## Висновки до розділу 4

В четвертому розділі було проаналізовано вплив зовнішньоекономічних зв'язків на внутрішній розвиток Київської Русі у трьох ключових вимірах — економічному, політичному та культурно-соціальному. З'ясовано, що міжнародна торгівля не обмежувалася лише товарним обміном, а виступала потужним системним фактором, який трансформував господарські моделі, політичні механізми й суспільну структуру держави.

З економічної точки зору, зовнішня торгівля стимулювала розвиток міст, ремесел, грошового обігу та податкової системи. Русь не просто експортувала продукцію, а створила навколо зовнішньоекономічної активності комплексну внутрішню інфраструктуру: ринки, митниці, склади, транспортні вузли. Вона також орієнтувала господарство на експортно-спеціалізовану модель, яка забезпечувала стійке зростання доходів.

У політичному аспекті зовнішня торгівля посилювала авторитет князівської влади, сприяла укладенню стратегічних союзів, формувала зміст дипломатичних угод і була тісно пов'язана з контролем над ключовими торговельними шляхами. Через торговельну активність Київська Русь інтегрувалася у систему міжнародних відносин та посіла помітне місце серед тогочасних європейських і східних держав.

На культурному та соціальному рівні зовнішні зв'язки спричинили масштабні трансформації — від поширення нових предметів побуту, архітектурних форм, писемності й освіти до формування нових прошарків міського населення, підвищення соціальної мобільності та міжетнічного співіснування. Торгівля виступила каналом культурного обміну, через який Русь приймала й адаптувала впливи Візантії, мусульманського Сходу, Західної Європи та Скандинавії.

Таким чином, зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі була не просто частиною її функціонування — вона стала інтеграційною основою розвитку держави, що об'єднувала її внутрішню економіку, політичну систему

та культурний простір у цілісну, динамічну структуру середньовічної східноєвропейської цивілізації.

## ВИСНОВКИ

У ході дослідження було досягнуто мети — здійснено комплексний аналіз зовнішньоекономічної діяльності Київської Русі, з акцентом на форми, напрями та особливості її функціонування в політичному, економічному й культурному контексті. Робота базувалася на широкому колі джерел та історіографічних підходів, що забезпечило системність викладу та обґрунтованість висновків. Результати дослідження узгоджуються з реалізованими завданнями:

1. У роботі здійснено комплексний огляд вітчизняної та зарубіжної історіографії проблеми, визначено основні тенденції у її висвітленні: від класово-економічної парадигми радянського періоду до міждисциплінарного та політико-культурного аналізу сучасних дослідників. Джерельну базу дослідження склали літописи, дипломатичні договори, археологічні матеріали, нумізматичні знахідки та іноземні описові джерела, що дозволило реконструювати реальні механізми зовнішньоекономічних зв'язків.

2. Географічне положення Київської Русі між Сходом і Заходом, доступ до водних артерій (особливо Дніпра) та багатство природних ресурсів (хутро, мед, віск, сіль, залізо) створили сприятливі умови для розвитку зовнішньої торгівлі. Природне середовище не лише визначало обсяг і характер експортної продукції, а й впливало на формування стратегічних торговельних маршрутів.

3. Основу економічного потенціалу Русі становили сільське господарство, мисливство, ремесла та добувна промисловість. Життєво важливими для експорту були хутро, зерно, віск, сіль, металеві вироби. Саме ці галузі формували ресурсну базу міжнародної торгівлі й були рушіями економічного розвитку держави.

4. Встановлено, що організація торгівлі в Київській Русі мала чіткі механізми: держава здійснювала регулятивну функцію через митну політику, видачу княжих грамот, гарантування безпеки купців. Купецтво було активним суб'єктом торгівлі, а міста — осередками торгівельно-економічного життя.

Механізми регулювання відповідали високому рівню політичної централізації й розвитку права.

5. Торгівля стимулювала розвиток міст, ремесел, грошового обігу, ринкової інфраструктури. Вона виступала не лише економічним, а й системоутворювальним чинником — формувала нові соціальні прошарки, зокрема купецтво й міщанство. Експортно орієнтована модель господарства сприяла зростанню добробуту та стабільності держави.

6. Здійснено всебічний аналіз контактів із Візантією, мусульманським Сходом, Скандинавією, Західною Європою та Хозарським каганатом. З'ясовано, що ці взаємини носили не лише торговельний, а й політичний характер: укладалися міждержавні угоди, здійснювалися династичні шлюби, проводилася дипломатія. Різносторонність контактів забезпечувала включення Київської Русі в міжнародну торговельну систему Середньовіччя.

7. Особлива увага приділена «шляху із варяг у греки» та Волзькому шляху — як головним артеріям економічного життя. Вони забезпечували не лише транспортування товарів, а й передавання культурних і політичних ідей. Шляхи були системно організованими, з розвитком митниць, портів і торжищ, що підтверджує високий рівень економічної інтегрованості Русі.

8. Встановлено, що зовнішньоекономічна діяльність мала глибокі політичні, соціальні, економічні та культурні наслідки. Вона сприяла урбанізації, зміцненню князівської влади, поширенню писемності, архітектури, моди, релігії та формуванню міжетнічної відкритості. Київська Русь не була ізольованою — вона активно інтегрувалася в європейсько-азійський простір і сформувала власну цивілізаційну ідентичність.

Таким чином, у результаті проведеного дослідження вдалося встановити, що зовнішньоекономічна діяльність Київської Русі була системним і багаторівневим явищем, яке впливало на всі ключові сфери функціонування держави — економічну, політичну, соціальну та культурну. Завдяки вигідному географічному положенню, ресурсному потенціалу та

активній міжнародній політиці, Київська Русь перетворилася на важливий торговельний центр між Сходом і Заходом.

Зовнішньоекономічні зв'язки не лише забезпечували матеріальні вигоди, але й сприяли внутрішній модернізації держави, формуванню політичних інституцій, зростанню міст, розвитку ремесел і утвердженню культурної відкритості. Механізми державного регулювання торгівлі, функціонування торговельних шляхів, дипломатична активність та стабільні контакти з іншими державами стали свідченням високого рівня організації зовнішньоекономічної політики Київської Русі.

Комплексний аналіз форм, напрямів та особливостей зовнішньоекономічної діяльності дозволяє розглядати Київську Русь як повноцінного учасника міжнародних економічних процесів середньовічного світу, що інтегрувався до загальноєвропейського та євразійського простору, зберігаючи при цьому власну ідентичність та зміцнюючи державність.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Греков Б. Д. Київська Русь. Київ : Рад. школа, 1961. 500 с.
2. Історія України в документах і матеріалах. Т. 1 : Київська Русь і феодальні князівства XII–XIII ст. Київ : АН УРСР, 1939. 293 с.
3. Толочко П. П. Київська Русь / ред. М. Т. Максименко. Київ : Абрис, 1996. 360 с.
4. Горін Н. О. Міжнародна торгівля як чинник та складова зародження підприємництва у Київській Русі (X–XIII ст.). Історія народного господарства та економічної думки України. 2015. № 48. С. 12–26.
5. Горін Н. О. Історіографія зовнішньоекономічних зв'язків України. Історія народного господарства та економічної думки України. 2017. № 50. С. 209–248.
6. Гордополов В. Ю. Передумови розвитку зовнішньоекономічної діяльності економічних агентів в Україні. Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. 2016. № 2–3. С. 61–95.
7. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. URL: <https://worldinbooks.com.ua/wp-content/uploads/2022/07/brama-yevropy-istoriya-ukrayiny-vid-skifskiyh-voyen-do-nezalezhnosti-27099844.pdf>
8. Martin J. The First East Slavic State. A Companion to Russian History. 2009. P. 34–50.
9. Алексеєв С. В., Довбня О. А., Ляшенко Є. П. Історія України : короткий курс лекцій (для студентів вузів усіх форм навчання всіх спеціальностей). Краматорськ : ДДМА, 2006. 214 с.
10. Борисенко В. Курс української історії. Київ : Либідь, 1998. 616 с.
11. Бойко О. Д. Історія України : навч. посібник. Київ : Академвидав, 2005. 688 с.
12. Камінська О. А. Основні напрями зовнішньої політики Київської Русі за часів правління Ярослава Мудрого. Правові новели. 2014. № 2. С. 7–10.



26. Котляр М. Ф. Структура і джерела Київського літопису XII ст. Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 4–17.
27. Договори Київської Русі з Візантією. URL: [http://resource.history.org.ua/.../Dogovory\\_KR\\_z\\_Vizantieyu](http://resource.history.org.ua/.../Dogovory_KR_z_Vizantieyu)
28. Петегрич В. М. Археологічні джерела про писемність на південно-західних землях Київської Русі. Київська Русь: культура, традиції : зб. наук. пр. Київ : Наук. думка, 1982. С. 39–45.
29. Турмис Н. В. Історіографія нумізматики України періоду середньовіччя : автореф. дис... канд. іст. наук. URL: <https://shron1.chtyvo.org.ua/...>
30. Барбалат О. В., Школьна О. В. Візантійсько-києворуські емальєрні традиції у дизайні сучасних ювелірних виробів України. Art and Design. 2020. № 2. С. 14–26.
31. Warner D. Ottonian Germany: The Chronicon of Thietmar of Merseburg. Manchester : Manchester University Press, 2001. 432 p.
32. Óláfs saga Tryggvasonar. URL: <https://www.balticsealibrary.info/...>
33. Котляр М. Ф. Константин VII Багрянородний. Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2008. С. 568.
34. Кубіцький С. О., Кирик В. Л., Єрмоленко А. Б., Сірий С. В., Безбах В. Г. Нариси воєнно-політичної історії України. URL: <https://eukraina.com/...>
35. Плахонін А. Г. Арабські середньовічні географи та історики про землі Східної Європи. Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ : Наукова думка, 2003. С. 688.
36. Пасічник М. С. Руська правда як основний законодавчий документ Давньої Русі. Квалілогія книги. 2013. № 1. С. 89–98.
37. Руська правда : (Академічний список) / ред. Р. Лащенко. Прага : Держдрук, 1927. 18 с.
38. Ворон Н. П., Петришина Н. В. Розвиток зовнішньої торгівлі України кінець X – початок XVI ст. Освіта і наука – 2015 : зб. тез наук. робіт. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. С. 14.

39. Каденюк О. С., Сажко В. В. Історія та культура України : навч. посіб. Кам'янець-Подільський, 2022. 445 с.
40. Савченко С. В. Рецепція спадщини Київської Русі в Україні кінця XVI–XVII століття : дис... канд. іст. наук. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2005. 229 с.
41. Задорожний В., Кундрат Ю. Курс історії української культури (XIX – поч. XXI ст.) : навч. посіб. Ужгород : Гражда, 2009. 432 с.
42. Лановик Б. Ф., Лазарович М. В. Економічна історія України і світу : навч. посіб. Тернопіль : Збруч, 2002. 256 с.
43. Лановик Б. Ф., Лазарович М. В. Русь-Україна в княжу добу. Тернопіль : Економічна думка, 2009. 59 с.
44. Чайковський В. Ф. Економічна історія світу і України : навч. посіб. Тернопіль : Лілея, 1992. 184 с.
45. Леоненко П. М., Юхименко П. І. Економічна історія : навч. посіб. Київ : Знання-Прес, 2004. 499 с.
46. Лебедева Ю. Внесок М. Грушевського у дослідження історії становлення та розвитку Київської Русі. Історіографічні дослідження в Україні. 2014. № 25. С. 240–254.
47. Аркас М. Історія України-Русі. URL: <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/3566/file.pdf>
48. Нікольченко Ю. М., Сабадаш Ю. С. Особливості ювелірного мистецтва Київської Русі. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2018. № 1. С. 88–91.
49. Бойко І. Місце і роль Києво-Руської держави в багатовіковій історії українського державотворення. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2019. № 68. С. 74–87.
50. Павленко Ю. В. Україна в системі глобального цивілізаційного простору. Економіка і прогнозування. 2003. № 3. С. 41–57.

51. Підгородинський В. М. Еволюція нормативного регулювання торгівлі людьми в історії людства. Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 47. С. 173–181.
52. Орлеан А. М. Торгівля жінками в Україні: історія та сучасність. Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. 2000. № 10. С. 34–39.
53. Краснікова О. Чорноморська торгівля Київської Русі та Хозарського каганату в IX–X ст. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. 2011. С. 14.
54. Вегеш М. Київська Русь у міжнародних відносинах. Світ історії. Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2007. С. 4–26.
55. Мицак А. П. Становлення і розвиток митного законодавства на території України. Львів, 2004. 187 с.
56. Головка О. Б. Русь в міжнародному житті Європи IX–X ст. Русь в міжнародному житті Європи IX–X ст. 1994. № 2. С. 1–29.
57. Григоруk Н. А. Дослідження Київської держави крізь призму праць Миколи Чубатого. Гілея: науковий вісник. 2016. № 114. С. 9–12.
58. Чубатий М. Княжа Русь-Україна і виникнення трьох східнослов'янських націй. URL: [https://diasporiana.org.ua/...](https://diasporiana.org.ua/)
59. Лановик Б. Д., Матисякевич З. М., Матейко Р. М. Економічна історія України і світу : підручник. 3-тє вид., допов. Київ : Вікар, 1999. 719 с.
60. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. Т. 3 : До року 1340. Київ : Наук. думка, 1993. 592 с.
61. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 11 т., 12 кн. Т. 2 : XI–XIII вік. Київ : Наук. думка, 1992. 633 с.
62. Борисенко В. Й. Курс української історії : з найдавніших часів до XX ст. 2-ге вид. Київ : Либідь, 1998. 614 с.
63. Мицик Ю. А. Історія України : навч. посіб. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 576 с.

64. Мирончук В. Д. Історія України : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002. 327 с.
65. Задорожній О. В. Міжнародно-правова діяльність князів Київської Русі періоду відносної централізації: від Аскольда до Святослава (IX–X ст.). Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2014. № 27 (3). С. 171–175.
66. Моця О. П. Становлення і розвиток Київської Русі в контексті етногеографічних досліджень. Археологія. 2012. № 3. С. 64–75.
67. Новітня історія України (1900–2000) : підручник / А. Г. Слюсаренко, В. І. Гусев, В. М. Литвин та ін. Київ : Вища школа, 2002. 719 с.
68. Котляр М. Ф. Деякі дискусійні проблеми історії Київської Русі. Український історичний журнал. 1988. № 5. С. 27–38.
69. Рибалка І. Історія України. Ч. 1. Харків : Основа, 1995. 448 с.
70. Рибалка І. Історія України. Ч. 2. Харків : Основа, 1997. 480 с.
71. Parakhina M. Основні напрямки зовнішньої політики Русі IX–X ст. у контексті державотворчих процесів. Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв. 2012. № 2. С. 181–183.
72. Орленко В., Орленко Л. Розвиток торгівлі на Русі у період феодальної роздробленості (XII–XIV ст.). Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. 2012. № 2. С. 120–135.
73. Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія : Історія, міжнародні відносини. 2017. № 19. С. 79–90.
74. Сацький П. В. Візантійський вплив на еволюцію політико-правового статусу Великого князя Київського. Юридична наука. 2013. № 6. С. 84–96.
75. Субтельний О. Україна. Історія. Київ : Либідь, 1993. 720 с.
76. Світлична В. В. Історія України : навч. посіб. Київ : Каравела ; Львів : Новий Світ, 2003. 308 с.

77. Історія України та її державності. Курс лекцій : навч. посібник / ред. Л. Є. Дещинський. 5-е вид., випр. і доп. Львів : Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. 474 с.
78. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України : підручник. 3-тє вид., випр. Львів : Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. 227 с.
79. Моця О. П. Шляхи часів Київської Русі : темпи руху на «путехь». 2010. С. 30–42.
80. Моця О., Черненко О. Торговельні шляхи та засоби сполучення. Руська земля. 2021. С. 145.
81. Хведченя С. «Шлях із варягів у греки»: історико-географічний аспект. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. 2011. № 19. С. 148–168.
82. Хведченя С. Шлях із варягів у греки: з давніх-давен і до сьогодення. Історико-географічні дослідження в Україні. 2015. № 13. С. 151–174.
83. Гребельник О. П. Розвиток митної справи за часів Київської Русі. Митна безпека. 2017. № 1. С. 26–34.
84. Мельник В. М. Історико-юридичний нарис аскольдової доби (860–882 рр.): торговельні шляхи і візантійський сюзеренітет. Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право. 2018. № 3 (39). С. 126–132.
85. Краснікова О. В. Соціально-економічні передумови загибелі Хозарського каганату. Історичні записки. 2012. № 36. С. 138–143.
86. Гребельник О. П. Розвиток митної справи за часів Київської Русі. Митна безпека. 2017. № 1. С. 26–34.
87. Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених : збірник матеріалів II Всеукраїнської студентської науково-практичної конференції з міжнародною участю (10 квітня 2025). Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2025. С. 46-52.